

ДРУГА СВІТОВА УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР

Анатолій КЕНТІЙ
Володимир ЛОЗИЦЬКИЙ

РАДЯНСЬКІ ПАРТИЗАНИ

1941 – 1944: світло й тіні

**АНАТОЛІЙ КЕНТІЙ,
ВОЛОДИМИР ЛОЗИЦЬКИЙ**

**РАДЯНСЬКІ
ПАРТИЗАНИ
1941–1944:
СВІТЛО Й ТІНІ**

Київ 2010

Анатолій Кентій, Володимир Лозицький. Радянські партизани 1941–1944: світло й тіні. – Київ, 2010. – 80 с.

У книзі в науково-популярному форматі простежується зародження, перебіг та ідеологічна функція радянського партизанського руху на окупованій німцями території України. На підставі раніше незнаних та недоступних документів, зокрема й німецьких, а також спогадів учасників війни висвітлюється бойова діяльність радянських партизанів, стосунки з українським населенням та Москвою, їхня двоїста роль в трагічній для України Другій світовій війні. Показано взаємовідносини радянських партизанів з ОУН та УПА, “темні” прояви повсякдення партизанського руху – мародерство, насильство, пограбування місцевого населення, пияцтво, сварки між командирами загонів і з’єднань тощо.

Для науковців, викладачів і студентів, усіх тих, хто цікавиться історією України періоду Другої світової війни.

Автори проекту “Друга світова. Український вимір”
доктор історичних наук, професор Віктор Брехуненко,
доктор історичних наук, професор Анатолій Бойко

Затверджено до друку рішенням Вченої ради
Інституту української археографії та джерелознавства
НАН України як науково-популярне видання

Усі права застережено. Передрук будь-якої частини цього
видання у будь-якій формі та будь-яким способом,
зокрема й електронним, без письмової згоди
авторів проекту заборонено

© Віктор Брехуненко, Анатолій Бойко,
назва й концепція проекту, дизайн оправи
© Анатолій Кентій, Володимир Лозицький,
текст

Переднє слово

Друга світова війна спровокувала найпотужніший партизанський рух в історії людства. Виник він на теренах Європи й Азії, окупованих Німеччиною, Японією та їхніми союзниками. Тільки в тилу нацистів діяли: в Югославії – 500–800 тис., Греції – 122 тис., Албанії – 70 тис., Бельгії – 23 тис. партизанів і бійців Руху Опору¹.

Одним із ключових театрів партизанської боротьби стала Україна, на території якої впродовж 1941–1944 рр. проти німецьких окупантів, крім червоних партизанів, діяли українські повстанці (УПА, збройні формації Т. Бульби-Боровця та ОУН А. Мельника), групи польського підпілля, пов'язані з Армією Крайовою. Й усі ці складові ще й поборювали одна одну. Проте наймасштабніше протистояння з німцями на теренах України вдалося розгорнути радянським партизанам². Попри всі позитиви й негативи їхня діяльність стала важливим чинником перемог СРСР над Німеччиною на території України, та й у Другій світовій загалом.

Водночас потенційні можливості радянських партизанів були використані недостатньо й головню через системні прорахунки Москви. Крім того, не можна оминати такі темні сторони діяльності радянських партизанів, як: пияцтво, мародерство, грабунки мирного населення, насильство щодо жінок, внутрішні конфлікти в командно-політичному середовищі тощо.

Однак найдраматичніша для цивільного українського населення проблема полягала в тому, що не маючи власної держави, воно було приречене перебувати між молотом і ковадлом двох імперій, кожна з яких не мала до нього жодних сентиментів й вимагала цілковитої лояльності. Відсутність чіткого орієнтиру для вироблення позиції, яким у таких випадках стає доля власної держави, змушував до нелегкого вибору між двома потугами, одна з яких ще недавно проводила нелюдські соціалістичні експерименти, а друга вважала

українців расово неповноцінними й готувалася за слушної нагоди перевершити злочини комуністичного режиму. Ситуацію обтяжувала та жахлива обставина, що методологічно радянський партизанський рух, за спиною якого стояла Москва, посутньо відрізнявся від руху Опору в країнах Західної Європи, де неабияка увага приділялася ощадності власних сил і співвітчизників. Москва ж людське життя, як відомо, ставила ні в гріш, і на фронті, і в тилу, і в мирний час. Тим паче життя українців, страхітливим свідченням чого стали напередодні Другої світової насильницька колективізація, Голодомор 1932–1933 рр., нелюдські репресії.

Людиноненависницької моделі протистояння на Східному фронті трималася й Німеччина. Ще 30 березня 1941 р. А. Гітлер заявив, що майбутня війна буде *“боротьбою на знищення”*. Пізніше наголосив: *“Ми повинні стерти з поверхні землі цю країну і знищити її народ”*³. 13 травня 1941 р. шеф штабу ОКВ Німеччини у директиві про військову підсудність у районі дій плану “Барбаросса” підкреслював, що *“партизани підлягають безжалісному знищенню”*⁴.

В аналогічних кольорах зображувала війну й Москва. Тому й партизанів закликали до безкомпромісної боротьби з німцями. Ставилось завдання: *“...ворога і всіх його посібників переслідувати і знищувати їх на кожному кроці”, “не зупинятися перед найкрутішими заходами стосовно шкурників і дезертирів”*⁵. Відтак на репресивні дії окупантів радянські партизани відповідали відплатними акціями й навпаки. Крім німців та їхніх союзників, знищувались і старости, поліцаї, дрібні урядовці, а нерідко й усі ті, хто взагалі був лояльно налаштований до окупаційної влади.

Як слушно зазначив відомий американський дослідник Д. Армстронг, *“в поєднанні мета Радянського Союзу і Німеччини створила становище, при якому безприкладні за своєю жорстокістю заходи стали нормою як при проведенні партизанських операцій, так і в боротьбі проти партизанів”*⁶.

І наостанок варто навести думку українського історика Михайла Антоновича. У листі від 12 січня 1945 р. до відомого історика-архівіста В. Міяківського, він писав: *“...Кожний нарід має якийсь свій спеціальний стиль воювання, який внутрішньо відповідає і віддзеркалює уявлення народу про війну взагалі ... для українців такий стиль війни це і є партизанщина”*⁷.

Час становлення і прорахунків

22 червня 1941 р. Німеччина перейшла в наступ на фронті від Балтики до Чорного моря. Друга світова війна вступила в нову фазу. Колишні союзники й підпалювачі війни стали запеклими ворогами. Катастрофічний перебіг подій на фронті впродовж першого тижня бойових дій змусив Кремль усвідомити, що на цьому етапі противник виявився сильнішим, а відтак ефективним засобом виснаження сил агресора мала б стати партизанська боротьба в тилу ворожих військ, про що свідчив досвід більшовиків часів громадянської війни.

Однак в радянській воєнній доктрині, яка розглядала дії Збройних Сил СРСР у майбутній війні крізь наступальну опцію, не знайшлося місця партизанській боротьбі як важливому фактору стримання евентуального агресора. Заходи, які здійснювалися з кінця 1920-х і на початку 1930-х років у СРСР і, зокрема, в Україні щодо підготовки матеріальної бази й кадрів майбутнього партизанського руху були згорнуті, кадри частково репресовані, а склади зі зброєю та припасами ліквідовані. Тому розгортання збройної боротьби в тилу противника доводилося починати, як-то кажуть, “з чистого аркуша”, діяти наосліп, йти шляхом хиб і помилок.

29 червня 1941 р. була ухвалена директива РНК СРСР і ЦК ВКП(б) партійним організаціям прифронтової смуги про перебудову всієї роботи на воєнний лад. Одним із найважливіших завдань визнавалося створення на окупованій території партизанських загонів і диверсійних груп⁸. 18 липня 1941 р. директива була доповнена постановою ЦК ВКП(б) про організацію боротьби в тилу німців, яка зобов'язала партійні організації надати партизанській боротьбі *“найширший розвиток і бойову активність”*⁹.

Вважається, що директива Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 р. та виступ по радіо 3 липня того ж року Й. Сталіна *“стали початком створення широкої мережі підпільних парторга-*

Начальник УШПР Т. Строкач.
1944 р.

нізації і партизанських загонів в областях України, тимчасово захоплених фашистами”¹⁰. Вже 30 червня 1941 р. на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У було розглянуто питання про “створення партизанських загонів, підпілля і диверсійних груп”¹¹ й організована для цієї мети Оперативна група на чолі з секретарем ЦК КП(б)У з кадрів М. Співаком. Загальне керівництво групою здійснювали секретарі ЦК КП(б)У М. Бурмистенко і Д. Коротченко¹².

6 липня 1941 р. було оприлюднено звернення Президії Верховної Ради УРСР, Ради народних комісарів УРСР та ЦК КП(б)У “До українського народу”, де містилися заклики відродити “славні традиції українських партизанів”, створювати “кінні і піші партизанські загони, диверсійні групи для боротьби з частинами ворожої армії”. Визначалися й основні завдання партизанів в тилу ворога: висаджувати в повітря мости, дороги, знищувати телеграфний і телефонний зв’язок, підпалювати ліси і склади, громити обози противника¹³.

При цьому організацією радянського партизанського руху займалися паралельно, партійні організації, органи НКВС, військові ради й політуправління фронтів, політичні та розвідувальні відділи армій. Координації як такої не було. Кожен із зазначених чинників мав власне бачення і розуміння поставлених перед ним завдань.

Як згадував колишній заступник наркома внутрішніх справ УРСР Т. Строкач, починаючи з 5 липня 1941 р. він разом із начальником оперативної групи НКВС генерал-майором Петровим приступили до формування партизанських полків і диверсійних груп з працівників внутрішніх справ та міліції. За словами колишнього відповідального співробітника ЦК КП(б)У Л. Дрожжина, “Київ був на початку війни центром організації партизанського руху в Україні, центром форму-

вання перших партизанських загонів, які почали діяти в липні – серпні 1941 р.”¹⁴. Сюди прибували партизанські загони з Донбасу, Харкова й Полтави, які мали оперувати разом з партизанами Київщини в тилу нацистських військ.

За деякими даними, перший партизанський загін було сформовано НКВС і розвідувальним відділом Південно-Західного фронту в Києві в ніч з 11 на 12 липня 1941 р. з 40-ка бійців на чолі з капітаном Демченком. Перед особовим складом було поставлене завдання розгорнути бойові та диверсійні дії в тилу німецько-фашистських військ, які наступали на Київ.

У наступні місяці інформація про цей загін буде постійно фігурувати в документах НКВС УРСР і НКВС СРСР, у радянсько-партійній пресі. Однак насправді діяльність загону не була тривалою і результативною. У першій декаді серпня 1941 р. він був розбитий німцями й розпався¹⁵.

Упродовж 18–24 липня 1941 р. в Києві було завершено формування 1-го і 2-го партизанських полків НКВС УРСР у складі 19 батальйонів кожний (усього понад 2 тис. чоловік). Перший полк (командир О. Чехов) мав діяти в тилу нацистів на території Житомирської області перед позиціями 5-ої армії Південно-Західного фронту. Другий полк був скерований у південно-східну частину Київщини.

За даними НКВС УРСР, у липні – вересні 1941 р. було сформовано і спрямовано в тил противника 122 партизанських загони (5 809 бійців) і 69 диверсійних груп (743 особи). Крім того, 192 загони і диверсійні групи залишили в окупованих районах Сумщини, Дніпропетровщини, Київщини, Миколаївщини та Кіровоградщини¹⁶.

У липні – серпні 1941 р. в цілому сформувалася система органів керівництва партизанським рухом в Україні: оперативна група

Заступник начальника УШПР
І. Старінов.

Переправа Житомирського партизанського з'єднання О. Сабурова через р. Уборть (Полісся). 1943 р.

ЦК КП(б)У, обкоми, міськкоми і райкоми партії; 4-е управління НКВС УРСР та його місцеві управління і відділи; військові ради, політичні управління і розвідувальні відділи Південно-Західного і Південного фронтів та їхніх армій.

Наприкінці липня 1941 р. приступили до бойової діяльності батальйони 1-го і 2-го партизанських полків НКВС. З 25 липня по 20 серпня 1941 р. бійцями 1-го полку було знищено близько 260-ти солдатів і офіцерів, захоплено 11 автомашин і 18 мотоциклів. Партизани також ліквідували 93 особи, кваліфіковані як шпигуни, диверсанти, дезертири, представники окупаційної влади. Батальйони 2-го партизанського полку НКВС, рейдуючи у південних районах Київщини, розгромили кілька німецьких гарнізонів і поліцейських станів, прикривали вихід з оточення окремих частин 6-ї і 12-ї армій Південно-Західного фронту, проводили диверсії на дільницях Цвіткове – Городище, Воронцово – Городище. Активно боровся на північ від столиці України київський партизанський загін “Перемога або смерть” (командувач С. Осечкін), який до 10 вересня 1941 р. розгромив 16 автоколон гітлерівців, знищив понад 800 солдатів і офіцерів. Самовіддано діяли в районі Києва й партизанські загони, які прибули з Донбасу (І. Боровик), Харкова (Пашков і Ковальов), Полтави (Дзюба) та інші.

Командир Чернігівсько-Волинського партизанського з'єднання О. Федоров передає командирі партизанського загону "Переможці" Д. Медведеву нові зразки німецьких боєприпасів. Волинь. 1943р.

8 серпня 1941 р. в записці наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії на ім'я Голови Державного комітету оборони (ДКО) Й. Сталіна позитивно характеризувалася діяльність партизанів України, зокрема, повідомлялося про їхні успішні бої в районі Коростишева (Житомирщина) та біля с. Озерна (Київщина)¹⁷.

Діяльність партизанських формувань у липні – серпні 1941 р. відбувалася за складних умов. Їхній особовий склад не мав належної підготовки і необхідного бойового досвіду, бракувало зброї. Перші бої виявили низку недоліків. Так, в інформації командування 1-го партизанського полку НКВС від 20 серпня 1941 р. відзначалося, що частина бійців і командирів фізично і морально неспроможна виконувати свої обов'язки. Внаслідок недостатньої підготовки командного складу відчувалася розгубленість, що стало однією з причин низької ефективності дій окремих підрозділів. Громіздкою була структура 1-го партизанського полку. Брак засобів радіозв'язку унеможлилював централізоване керівництво батальйонами, розкиданими по значній території¹⁸.

Наприкінці серпня – на початку вересня 1941 р., у зв'язку з наближенням лінії фронту до Дніпра, почали переходити на методи партизанської боротьби винищувальні батальйони Придніпров'я і

південних районів України. Однак лише частина з них виявилася боєздатною. Так, з 9-ти партизанських загонів чисельністю 900 бійців, які Дніпропетровський обком КП(б)У залишив на правому березі Дніпра, жоден не закріпився. Але й на Лівобережжі активність виявив лише загін Нікопольського району під командуванням Рижикова. Інші загони, як говорилося у звіті 4-го відділу політвідділу 6-ї армії Південно-Західного фронту, *“ніякої діяльності не показували”*. А у Чкаловському та П’ятихатському районах Дніпропетровської області партизанські загони внаслідок зради *“частково розбіглися і частково були розгромлені ворогом”*. У низці районів Кіровоградської області винищувальні батальйони виявилася небоєздатними й при наближенні німців відійшли зі своєї території¹⁹.

Під час розмови 11 вересня 1941 р. по телефону між другим секретарем ЦК КП(б)У М. Бурмистенком і членом Військової ради Південно-Західного фронту М. Хрущовим з’ясувалося, що на Чернігівщині деякі відповідальні за керівництво партизанським рухом працівники відступили разом з радянськими військами, а секретар Чернігівського підпільного обкому КП(б)У М. Попудренко залишився без зв’язків, без конспіративних квартир, без відомостей про місце закладання баз продовольства. У Путивльському районі Сумської області при наближенні у вересні 1941 р. німецьких військ працівники підпільного райкому партії втекли, і партизанські загони залишилися без будь-якого керівництва. Така ж картина спостерігалася й у Кіровоградській області, звідки перебравися в радянський тил члени підпільного обкому партії та деякі керівники районних підпільних організацій²⁰.

Неузгодженість у діях партизанських формувань, які підпорядковувалися різним відомствам, насамперед турбувала військове командування, яке очікувало більшої допомоги від партизанів. Вже в доповіді від 21 липня 1941 р. командування Південного фронту підкреслювалося, що відсутня *“ще реальна робота партизанських загонів, організованих партійними комітетами і органами НКВС на залишеній нами території”*²¹. Командувач 5-ю армією Південно-Західного фронту генерал-майор М. Потапов у серпні 1941 р. в розмові з представником 4-го Управління НКВС УРСР сказав: *“Партизани нічого не роблять, сидять у лісі і чекають приходу Червоної армії і відновлення радянської влади”*²².

Несприятливий перебіг бойових дій на Південно-Західному фронті, коли радянські війська терміново залишили західні області, зірвав заходи щодо розгортання у цьому регіоні партизанського руху. Хоча в липні – вересні 1941 р. в західні та Чернівецьку області були перекинуті через лінію фронту 37 партизанських загонів (понад 550 чоловік) і 233 організатори підпілля²³, більша частина з них розпалася або була ліквідована німцями.

Крім того, загравання окупаційної адміністрації в липні – вересні 1941 р. з українським населенням, – звільнення з полону червоноармійців-українців, дозвіл на відкриття церков, створення національних громадських організацій, видання української преси, перепоховання жертв терору НКВС, – помітно обмежувало його участь в партизанському русі. При цьому серед певних прошарків українського суспільства, які були об'єктом більшовицьких репресій, зміцнилися антирадянські настрої й зародилася віра в доцільність співпраці з нацистською Німеччиною для відновлення української державності. Однак серйознішою перешкодою на шляху організації радянського партизанського руху в Західній Україні стала діяльність ОУН.

В інформаціях командира 1-го полку НКВС капітана Чехова за 1 і 2 серпня 1941 р. зазначалося, що в окремих селах Олевського району Житомирської області місцеві мешканці недружньо ставляться до партизанів, що по лісах, шляхах і селах діють групи озброєних дезертирів, що нацисти організовують *“великі загони народної міліції, переважно з дезертирів, під керівництвом білогвардійців”*²⁴. Тож справдилися пророчі слова В. Винниченка з його листа до ЦК КП(б)У, ЦК ВКП(б) і Й. Сталіна від 15 вересня 1933 р., що хиби національної політики більшовиків в Україні створять їм *“поганий тил та ненадійну оборону”* на випадок збройного конфлікту з їхніми евентуальними противниками²⁵.

Проте вже перші дії партизанів України викликали занепокоєння німців. В наказі від 14 вересня 1941 р. командувач оперативним тилом групи армій *“Південь”* генерал Роквес відзначав, що в *“партизанах ми зустрічаємо дуже діяльного, спритного, рухливого і рішучого противника, який відмінно вміє використовувати місцевість, проводить свої операції переважно вночі і, діючи у власній країні, в більшості випадків, користується підтримкою населення”*.

А 16 вересня 1941 р. наказ штабу Верховного командування вермахту про *“придушення комуністичного повстанського руху”*, який торкався всієї окупованої території СРСР, засвідчив, що партизани вже стали загрозою *“для німецького керівництва війною”*²⁶.

Командувач 6-ю армією, яка діяла на Україні, фельдмаршал В. фон Райхенау, котрий видав (10 жовтня 1941 р.) свій сумно відомий наказ *“Про поведінку військ на Сході”*. У документі наголошувалося: *“У випадку застосування зброї в тилу армії з боку окремих партизанів, вживати щодо них рішучих і жорстких заходів”*. А 9 листопада 1941 р. В. фон Райхенау вже вимагав доповідати йому особисто про всі випадки знищення більш як 10 партизанів²⁷. І справи не розходилися з ділом. Тільки за жовтень – грудень 1941 р. було розстріляно 2 388 чоловік, кваліфікованих як партизанів, диверсантів, парашутистів²⁸.

Згадуючи ті часи, партизанський командир П. Вершигора писав: *“То були важкі дні. Німець був сильним, сильним не тільки своєю технікою, військовим престижем, але сильним ще й нашим незнанням, нашою ненавченістю”*. Такої ж думки дотримувався й О. Сабуров, зазначаючи, що *“відсутність партизанської тактики багато в чому обмежувала дії партизанів, а там, де проводилися бойові операції, вони були малоефективними і в більшості невдалими”*²⁹.

Після поразки німецьких військ під Москвою в грудні 1941 р. партизанський рух активізувався. В Україні особливо вдало діяли об'єднані загони С. Ковпака, М. Воронцова, О. Сабурова, О. Федорова, які базувалися в північних районах Чернігівщини та Сумщини. За даними НКВС УРСР, за період з 1 серпня 1941 р. по 1 березня 1942 р. українські партизани знищили 1 652 об'єкта військового призначення, в тому числі підірвали 27 ворожих ешелонів. Втрати противника оцінювалися в понад 12 тис. солдатів і офіцерів³⁰.

Тим часом відсутність єдиного керівного центру помітно впливала на ефективність діяльності партизанів. Одні загони довго затримувалися з виходом у тил ворога, інші – самовільно покидали окуповану територію, частина розпалася. Станом на 15 березня 1942 р. із 1 376 загонів та груп, які перебували на обліку в НКВС УРСР, інформації про бойові дії надійшли лише від 141³¹. Доля інших була невідомою. Діє того ж, партизани часто відчували брак засобів радіозв'язку, досконалої міннопідривної техніки, зброї.

Однак, попри все це, партизанська боротьба у ворожому тилу не вщухала. Зокрема, у звіті поліції безпеки і СД Харківської округи від 6 липня 1942 р. зазначалося, що територію в районах Холми, Конотоп, Ворожба, Глухів і Грем'яч слід вважати переповненою партизанами, котрі мають зв'язок із загонами в Брянських лісах. Крім того, німці відзначали дії дрібних груп партизанів в районі на північ від Києва й до Остра, на схід і північний схід від Ніжина, північніше Полтави й Кременчука. Всього ж, за німецькими даними, з січня по червень 1942 р. на окупованій території України на схід від Дніпра було зафіксовано 258 диверсійних акцій з боку партизанів, чисельність яких оцінювалася майже в 11 тис. бійців. За цей час відбулося також 107 боїв між німцями та партизанами³².

Поразка радянських військ у травневих боях 1942 р. в Криму і під Харковом спонукала Кремль радикально переглянути своє ставлення до партизанського руху. 30 травня 1942 р. ДКО ухвалив постанову про створення при Ставці Верховного головнокомандування (ВГК) Центрального штабу партизанського руху (ЦШПР) та підпорядкованої йому системи спеціальних штабів³³. При Військовій раді Південно-Західного напрямку організувався Український штаб партизанського руху (УШПР), який розпочав свою діяльність з 20 червня 1942 р., на чолі із заступником наркома внутрішніх справ УРСР Т. Строкачем. Зазначені заходи суттєво посилили керівництво партизанським рухом і, за словами маршала Г. Жукова, дозволили *“спрямувати дії всіх сил партизанського руху в інтересах армії”*.

Вказані переміни позитивно оцінював і відомий німецький військовий фахівець, генерал-полковник Л. Рендуліч *“Централізація керівництва партизанськими загонами, – констатував він, – була явною, бо при підготовці і проведенні якогось значного наступу німецьких або російських військ партизани в цьому районі негайно активізували свої дії з метою дезорганізації постачання і зриву зв'язку між частинами німецької армії, захоплення і ліквідації складів з боєприпасами і нападу на місця розквартирування військ. Ці дії були тягарем для армії і становили собою чималу небезпеку”*³⁴.

Станом на 26 червня 1942 р. на обліку в УШПР перебувало 704 загони (26,8 тис. бійців) і 622 винищувальні групи (1 483 особи), але штаб мав радіозв'язок лише з 22-ма загонами (3 310 бійців), котрі діяли в північних районах Лівобережжя³⁵. За даними ЦШПР в Укра-

їні воювало 238 загонів чисельністю 12 133 бійців³⁶. Отож, за період від жовтня 1941 р. до липня 1942 р. загальна чисельність партизанів в Україні зменшилася більш ніж удвічі. Ця тенденція зберігалася фактично до кінця 1942 р. й негативно позначилася на бойовій і диверсійній діяльності партизанських загонів.

На середину літа 1942 р. суспільно-політичне становище в Україні було надзвичайно складним і малосприятливим для розвитку партизанського руху. До того ж сам Український штаб перебував у стадії формування, постійно змінював місце дислокації, не мав у своєму розпорядженні належних засобів радіозв'язку з партизанами та необхідних матеріальних ресурсів для забезпечення діючих партизанських загонів.

Під тиском німців радянські війська залишали українські терени і 22 липня 1942 р. фашисти повністю захопили територію України, встановивши на ній свій жорстокий окупаційний режим. Невдачі на фронті і відступ Червоної армії з України позначилися на моральному стані населення. Як згадував О. Сабуров, хоча *“населення, здатного носити зброю, було багато, але всі були залякані фашистським терором, відчувалась розгубленість в народі перед страхом терору і німецькою технікою”*³⁷. А інший відомий партизанський командир М. Наумов говорив: *“У партизани ніхто не йшов... Коли в місяць прийде до загону одна людина з оточення – це вже добре”*. За його словами, нерідко доводилося застосовувати примусову мобілізацію, загрожувати у разі відмови розстрілом³⁸.

Бували й випадки дезертирства з лав партизанів. Ось що написав у своєму щоденнику за 9 серпня 1942 р. один із партизанських ватажків М. Попудренко (з'єднання О. Федорова): *“Із Щорсівського загону дезертирувало 11 чоловік, взяли РПД; із Кіровського – 9 чоловік. Мотив цих дезертирів простий: небажання брати участі в боях і бажання добре поїсти”*³⁹. У таких умовах партизанські командири воліли стати на звичний для політики Москви шлях репресивних заходів. На зустрічі зі Сталіном восени 1942 р. командири вели мову про примусове залучення до партизанської боротьби військовозобов'язаних осіб на окупованій території. Звісно, той не міг не погодитися з такою пропозицією і зауважив: *“Усіх треба піднімати, хочуть чи не хочуть вони йти воювати. У крайніх випадках розцінювати тих, хто не хоче воювати, як дезертирів”*⁴⁰.

Однак партизанський рух в Україні все ж не зачах, про що виразно свідчать німецькі документи. Так, у серпні 1942 р. командування охорони тилу німецької групи армій “Б” повідомляло, що в зоні його відповідальності діяло 5 тис. партизанів. У районі Льгов – Бахмач – Щорс – Грем’яч – Середина Буда сталося 59 бойових зіткнень німців із партизанськими загонами. За даними поліції, безпеки і СД Німеччини з окупованих східних територій, упродовж серпня – вересня 1942 р. були також зафіксовані бойові сутички з партизанами в районах Димера, Житомира, Чернігова, Конотопа, Путивля, Глухова, Сталіно, Кременчука. Активізувалися партизани на північ від лінії Дніпропетровськ, Павлоград, Лисичанськ і особливо на південний схід від Харкова. 1 вересня 1942 р. начальник СС і поліції України наказав *“припинити негайно рух машин всіх систем поодинці в рейхскомісаріаті України, в областях на північ від залізничної лінії Чернігів – Овруч – Білокорівичі – Олевськ – Сарни – Ковель – Любомль”*.

Наявність партизанів у південних областях України відзначають також документи румунської політичної поліції. При цьому наводяться факти розкриття і ліквідації 56 “організацій партизанів”.

Але радянський партизанський рух ще не поставив гітлерівців у критичне становище й мало впливав на перебіг подій на Східному фронті. Напади партизанів на об’єкти ворожого тилу були не систематичними. Часто-густо партизанські командири захоплювалися боротьбою з дрібними поліцейськими гарнізонами та постами. Поза рухом залишалася більшість районів степової смуги і Правобережної України, не кажучи вже про західний регіон.

Малопомітною була діяльність радянських партизанів на залізничних комунікаціях. З 22 червня 1941 р. по 1 вересня 1942 р. зафіксовано лише 107 випадків підризу ворожих ешелонів. Уже згадуваний вище М. Попудренко відверто занотував у своєму щоденнику за 10 серпня 1942 р.: *“Вірно одне, що на комунікаціях ми не працювали, а це для фронту має основне значення”*⁴¹.

Бої в районах Сталінграду і Північного Кавказу, де німецькі війська досягли значних успіхів, змусили Москву знову перейнятися проблемами партизанського руху. Наприкінці серпня 1942 р. до столиці СРСР були викликані командири й комісари найактивніших партизанських формувань Білорусії, Росії та України, зокрема

С. Ковпак та О. Сабуров. Після переговорів з партизанами в ЦШПР з ними зустрівся сам Й. Сталін. Відбувалося дві бесіди, тривалістю по 3–4 години.

Як згадував учасник тих зустрічей О. Сабуров, хоча Й. Сталін і цікавився станом партизанського руху, але справжнього уявлення про партизанів та їхні потреби не мав. Був здивований, наприклад, що партизани мають на озброєнні гармати та міномети. Врешті-решт 5 вересня 1942 р. був виданий наказ наркома оборони СРСР “Про завдання партизанського руху”. Основним завданням партизанів визнавалися: *“руйнування тилу противника, знищення його штабів та інших військових установ, руйнування залізниць і мостів, підпалення і підриг складів і казарм, знищення живої сили противника, захоплення в полон або знищення представників німецької влади”*⁴². Що стосується України, то 2 жовтня 1942 р. ЦК ВКП(б) створив нелегальний ЦК КП(б)У, який мав *“очолити партизанський рух в Україні”*.

Уже 5 жовтня 1942 р. нелегальний ЦК КП(б)У розглянув питання “Про розвиток народного партизанського руху в Україні”. В ухваленій постанові пафосно зазначалося, що фашисти *“не змогли покорити український народ”* і *“тисячі партизанських загонів ведуть боротьбу в тилу німецької армії”*.

ЦК КП(б)У постановив домогтися поліпшення керівництва радянським партизанським рухом й активізувати бойову діяльність партизанів. Було вирішено створити обласні оперативні групи ЦК КП(б)У та УШПР. Доручалося підготувати 1 000 осіб, котрі після перекидання за лінію фронту мали приступити до організації нових партизанських формувань. Штаб мусив також встановити постійний зв’язок із партизанами, забезпечити їх озброєнням, боєприпасами, іншим спорядженням та майном⁴³.

Отже, перший період партизанського руху (22 червня 1941 р. – 19 листопада 1942 р.) був часом найтяжчих іспитів для щойно створених партизанських загонів, часом гірких поразок і прикрих втрат. Узагальнена характеристика бойової діяльності партизанів України в цей час подається у звіті оперативного відділу УШПР: *“Головним недоліком партизанського руху того періоду було те, що діючі загони не вели систематично активних бойових дій, не проводили великих операцій з руйнування залізничних вузлів, промислових підприємств, відновлених німцями”*⁴⁴.

На переломі. 1942–1943 рр.

Осінь 1942 р. наближала докорінний перелом у ході Другої світової війни на користь антигітлерівської коаліції. Пам'ятними подіями цього часу стали битва на Волзі, наступ британських військ під Ель-Аламейном та десантна операція в Північній Африці. Зазначені обставини створювали сприятливий ґрунт для розширення та поглиблення масштабів партизанської боротьби. Важливе значення мали також зміни в настроях населення на окупованих територіях України. Зокрема, в інформації від 29 жовтня 1942 р. командувача оперативним тилом групи армій “Б” (до зони відповідальності якої входили північні райони Чернігівщини, Сумщини і Харківщини) наголошувалося, що ставлення населення до німців погіршується через *“жорстокість і насильство при вербуванні робочої сили для відправлення до Німеччини”*, і це посилює активність партизанів, зокрема в районах Брянських і Хінельських лісів⁴⁵.

Водночас у доповіді батальйона пропаганди німецьких збройних сил на південній ділянці Східного фронту за жовтень 1942 р. повідомлялося, що наступальні дії більшовиків, особливо тривалі бої під Сталінградом і ширші масштаби діяльності партизанів, розглядаються місцевим населенням України *“як слабкість німецького вермахту”*, а тому *“явно відчувається зростаюче негативне ставлення до німців і зневіра до їхніх заходів”*⁴⁶.

Відлік другого періоду партизанського руху в Україні починається від затвердження на засіданні нелегального ЦК КП(б)У 11–12 листопада 1942 р. плану дій партизанських загонів України на зимовий період 1942–1943 рр. і ознайомлення з ним 18 листопада 1942 р. Голови ДКО Й. Сталіна⁴⁷. Однак першим реальним кроком став рейд сумських партизанів під командуванням С. Ковпака та О. Сабурова на Правобережну Україну. 26 жовтня 1942 р. обидва з'єднання (1 084 і 1 628 бійців) рушили із Сумщини на захід.

Долаючи щодобово по 25 км, партизани 7 листопада 1942 р. підійшли до Дніпра в районі білоруського міста Лоев і наступного дня форсували річку, опинившись на Правобережжі. Під час рейду партизани розгромили гарнізони поліції в райцентрах Понорниця, Холми та Лоев, в низці інших населених пунктів. Було знищено 6 залізничних і 5 шосейних мостів, підірвано бронепотяг та ешелон, захоплено 6 мінометів, 21 кулемет, 108 автоматів і гвинтівок, запаси продовольства. Втрати ворога вбитими й полоненими оцінювалися відповідно в 117 і 26 чол.⁴⁸

Поява на берегах Дніпра добре озброєних партизанських формувань виявилася для німців повною несподіванкою. Як писав у своєму звіті до ЦК КП(б)У учасник рейду, комісар сабуровського з'єднання З. Богатир, серед населення й окупаційної адміністрації поширювалися чутки про появу двох великих військових з'єднань з танками: одне з яких (15 тис. чоловік) йде на Київ, інше (20 тис. чоловік) прямує на Львів⁴⁹.

10 листопада 1942 р. член Політбюро ЦК КП(б)У Л. Корнієць у спеціальному повідомленні Й. Сталіну так підсумував перші результати рейду партизанів С. Ковпака і О. Сабурова: *“1) у глибокому тилу противника немає військових частин, крім гарнізонів поліції, які не здатні чинити серйозний опір партизанам; 2) боєздатність загонів товаришів Ковпака – Сабурова гарантує успішне виконання поставленого перед ними завдання; 3) населення окупованої території України дружньо ставиться до партизанського руху і всіляко сприяє в бойових операціях загонів; 4) необхідно всебічно прискорити виконання намічених заходів з розгортання партизанського руху в Україні й особливо на Правобережжі”*⁵⁰.

Упродовж грудня 1942 р. – березня 1943 р. завершилося становлення системи управління радянським партизанським рухом в Україні. У підпорядкуванні УШПР перебували представництва при військових радах Воронезького, Південно-Західного і Південного фронтів та обласні штаби партизанського руху. Перші здійснювали керівництво партизанською боротьбою у прифронтовій смузі, другі – у глибокому тилу противника. Сам УШПР з квітня 1943 р. перебував у оперативному підпорядкуванні Ставки Верховного головнокомандування. Політичний контроль за діяльністю УШПР та його системи здійснював ЦК КП(б)У.

Нарада командного складу Житомирського партизанського з'єднання (дивізії) ім. М. О. Щорса. 1943 р.

До квітня 1943 р. чисельність особового складу партизанських формувань, які перебували в підпорядкуванні УШПР, збільшилася майже втричі до 15 тис. бійців. І це не рахуючи місцевих партизанських загонів і груп. Водночас для потреб партизанів було перекинуто літаками за лінію фронту 3 гармати, 62 міномети, 109 ПТР, 67 кулеметів, 15,4 тонн вибухівки, понад 2 млн. патронів тощо.

Отож, не випадково в доповіді рейхскомісара України про становище в регіоні у березні – квітні 1943 р. зазначалося, що завдяки постачанню партизанів із радянського тилу їхня діяльність в північній частині Волинської, Житомирської і Київської областей помітно активізувалася⁵¹. Це особливо стосувалося диверсійної діяльності партизанів. За даними оперативного відділу УШПР, у першому кварталі 1943 р. було підірвано 155 ворожих ешелонів на 183-х ділянках залізниць⁵², що було більше, ніж за 1941–1942 рр.

Яскравою сторінкою партизанської боротьби в Україні в перші місяці 1943 р. став “Степовий” рейд з'єднання сумських партизанів під командуванням М. Наумова з Хінельських лісів, який тривав з кінця січня до початку квітня 1943 р. і носив драматичний характер. Особливо драматично розвивалися події після того, як 26 лютого 1943 р. партизани форсували Дніпро біля с. Воронівка й вийшли в район Чигирини.

Таке глибоке проникнення партизанського з'єднання у ворожий тил викликало занепокоєння противника, який почав поспішно стягувати до Чигирини до тисячі солдатів та офіцерів, танки, бронемашини, артилерію. 11 березня 1943 р. в с. Шляхова Кіровоградської області партизани витримали важкий бій з ворогом (до 40 автомашин з піхотою, 8 танків та 8 бронемашин), під час якого вбили та поранили понад 200 ворожих солдатів та офіцерів, підбили танк. Втрат зазнали й партизани: серед загиблих були комісар та начальник штабу партизанського загону ім. С. М. Кірова, зникли без вісти комісар та начальник штабу загону "Червоний".

Після виходу з бою з'єднання 13 березня зайняло с. Грузьке, а 14 травня 1943 р. – с. Станіславчик Одеської області, де було вирішено очікувати літаки з тилу з вантажем боєприпасів і протитанкових рушниць. Однак партизани знову були атаковані противником. На початку бою штаб з'єднання опинився в оточенні, що завадило належним чином організувати взаємодію загонів, які під натиском ворога відступили у Голованівський ліс. Під час чотиригодинного бою багато партизанів героїчно загинули, серед них командир загону "Смерть фашизму", комісар та начальник штабу партизанського загону ім. М. С. Хрущова. Від з'єднання відірвався партизанський загін "Червоний" з радіостанцією штабу, а також до 60 партизанів із загону "Смерть фашизму". Район Голованівських лісів був щільно блокований гітлерівцями, які організували бомбардування лісового масиву з повітря, а також обстріл з важкої артилерії.

На цей час у складі з'єднання були загони "Смерть фашизму" (40 чоловік), ім. М. С. Хрущова (60 чоловік), ім. С. М. Кірова (45 чоловік). Після наради командного складу 14 березня 1943 р. було прийнято рішення переформувати загони у дві роти і взвод кінної розвідки та здійснити прорив на північ для виходу в район Овруча Житомирської області. Тут передбачалося зустрітися із загонами С. Ковпака та О. Сабурова.

15 березня 1943 р., вправно маневруючи, з'єднання почало рух на північ. Партизани здійснювали раптові атаки на невеликі гарнізони фашистів та пости поліції, поповнюючи за рахунок трофеїв свій бойовий арсенал. 25 травня 1943 р. з'єднання відбило в районі Яблунівки сильну атаку карального загону, який прибув з Білої Церкви, а потім несподіваним ударом захопило Городище. 26 бе-

резня 1943 р. перейшли залізниці Козятин – Фастів та Житомир – Фастів, і попрямували в район на схід від Корнина Житомирської області, а потім в ніч з 28 на 29 березня перейшли шосе Житомир – Київ у 6-ти км західніше Коростишева.

30 березня 1943 р. в Кодрі з'єднання було атаковане майже 2-ма тис. ворожих солдатів та офіцерів. Наступного дня партизани форсували р. Тетерів у районі Біла Криниця – Вишевичі, 5 квітня, відбиваючись від наступаючого ворога, зайняли с. Молочки, а потім с. Старий Радин Поліської області БРСР, де зустрілися з партизанами С. Ковпака.

Під час рейду загони з'єднання пройшли 2 396 км, форсували 18 річок, перетнули 15 залізничних, 33 шосейні дороги, провели 47 боїв з ворогом, зайняли 10 райцентрів, міст, містечок⁵³. Втрати партизанів склали 114 вбитими, 85 – зниклими безвісти, 77 – пораненими. Сам командир так оцінював підсумки згаданого рейду: *“Спочатку я хотів вийти в Молдавію, а потім – в Прикарпаття, а потім, можливо, також і в Закарпатську Україну. Але цей рейд в мене був зірваний, він в мене не вдався: я втратив радіостанцію і втратив зв'язок з Великою землею. Без цього зв'язку не було сенсу мені туди йти і гинути”*⁵⁴.

За оцінками німецьких експертів з боротьби з партизанами “Зондерштабу-Р” (Росія), спроби М. Наумова пробитися в Кіровоградську та Вінницьку області були зірвані німецькими *“резервними частинами та українськими формуваннями”*, а його загони розсіяні⁵⁵. Зі свого боку, Москва високо оцінила дії партизанського з'єднання та самого М. Наумова. Він був нагороджений “Золотою Зіркою” Героя Радянського Союзу і підвищений у військовій ранзі з капітана до генерал-майора.

7 квітня 1943 р. ЦК КП(б)У затвердив оперативний план бойових дій партизанських загонів України на весняно-літній період 1943 р., який 26 квітня цього року схвалив ЦК ВКП(б). Водночас Державний комітет оборони ухвалив постанову “Про забезпечення заходів щодо розвитку партизанського руху в Україні”. Зазначений план передбачав організацію рейдів партизанських формувань у західні та південно-західні райони України, виведення оперативних груп ЦК КП(б)У і УШПР на територію Вінницької, Дрогобицької, Кам'янець-Подільської, Львівської, Станіславської, Тернопільської

Розробка плану бойової операції. Зліва направо: В. Дружинін, В. Бегма, І. Старінов, Т. Строкач, Л. Кизя, О. Федоров, І. Федоров. Червень 1943 р.

та Чернівецької областей з метою розгортання там партизанської боротьби.

Особлива увага в запланованих заходах відводилася диверсійним діям на ворожих комунікаціях. Перед партизанами ставилося завдання вивести з ладу 26 найважливіших залізничних вузлів (Ніжин, Фастів, Шепетівка, Коростень, Рівне, Здолбунів, Ковель, Сарни, Білокорівичі, Козятин та ін.), розгромити 24 залізничні станції, підірвати 97 великих залізничних і 22 шосейних мостів, щоб у такий спосіб паралізувати оперативні перевезення вермахту.

Однак керівні органи явно перебільшували реальні можливості партизанських формувань, недооцінювали труднощі проведення рейдів на далекі відстані. Не було ясного розуміння становища в західних областях, де сильні позиції мали українські повстанці.

12 червня 1943 р. рушило у свій рейд Сумське партизанське з'єднання С. Ковпака, нараховуючи понад 1,9 тис. бійців. Партизани мали на озброєнні 9 гармат, 33 міномети, 32 ПТР, 140 кулеметів, 384 автомати, іншу легку зброю⁵⁶. Швидко минувши терени Житомирської і Рівненської областей, ковпаківці вже в ніч з 6 на 7 липня перетнули кордон між рейхскомісаріатом України і дистриктом

Група учасників наради керівників партизанських з'єднань України.
Зліва направо: начальник розвідки УШПР О. Мартинов, О. Сабуров,
секретар ЦК КП(б)У Д. Коротченко, секретар ЦК ЛКСМУ М. Кузнецов,
О. Федоров, С. Ковпак, С. Руднев та ін. Літо 1943 р.

“Галичина”. Здивуванню місцевої адміністрації не було меж, адже ніхто не очікував появи радянських партизанів у цьому тилловому регіоні. 24 липня 1943 р. С. Ковпак і С. Руднев у радіограмі на ім'я Сталіна повідомляли: *“Поява нашого з'єднання, особливо в Галичині, викликала паніку і розгубленість серед німців. Після виведення з ладу залізниці Тернопіль – Проскурів і шосейних шляхів вони нас вважають великим радянським десантом”*⁵⁷.

Аналогічно характеризували ситуацію й українські повстанці. Так, у політичному звіті Дрогобицького обласного проводу ОУН(Б) за липень 1943 р. зазначалося: *“Народ перестрашений удачним рейдом більшовицьких партизанів, з цього витягає прямий висновок та віщує скорий прихід більшовицької влади... Рейд більшовицької партизанки викликав серед них (німців – Авт.) велику паніку...”*. Ходили чутки, що начебто на угорському кордоні з'явилося 2 тис. червоних партизанів і диверсантів-американців⁵⁸.

Про те, як рейд ковпаківців занепокоїв німців, свідчить телеграма рейхсфюрера СС Г. Гімmlера від 3 серпня 1943 р. на адресу

групенфюрера СС Е. фон дем Бах-Зелевського, який відповідав за боротьбу з партизанами на Сході. Рейхсфюрер наголошував: *“Ковпак живим чи мертвим [повинен] опинитися в наших руках”*⁵⁹.

Через деякий час німецька влада оговталась і почала стягувати до Прикарпаття резервні частини. Насамперед німці намагалися не пропустити партизанів у гори. 11 разів ворог оточував з'єднання, але ковпаківці стрімкими ударами проривали кільце й увійшли в гірський район, де приступили до нищення нафтовидобувних об'єктів. Проте невдовзі гітлерівці, зосередивши значні сили, заблокували партизанів, їхні позиції піддавалися постійним ударам з повітря. За цих обставин командування Сумського з'єднання організувало прорив блокади. Вранці 4 серпня 1943 р. 1,5 тис. партизанів раптово атакували гарнізон противника в Делятині. Після короткого бою загони з'єднання вирвалися з оточення, а потім, розбившись на сім груп, почали відходити зі Станіславщини.

Розстрілявши всі боєприпаси, знищивши в горах важку зброю, маючи відчутні втрати, Сумське партизанське з'єднання не могло утриматися в Прикарпатті. До 1 жовтня 1943 р. основна маса ковпаківців, рухаючись окремими групами й уникаючи великих боїв, дісталася хутора Конотоп Житомирської області.

Рейд у Карпати, який тримав майже сто днів, був розцінений ЦК КП(б)У і УШПР як найблискучіший з усіх рейдів радянських партизанів України. Загони Сумського з'єднання пройшли по окупованій території понад 4 тис. км. У боях і диверсіях було підбито 2 літаки, 4 танки, 5 гармат, 333 автомашини. Партизани зруйнували 40 нафтових веж, 13 нафтосховищ, 3 нафтопереробні заводи, підірвали 19 ешелонів, 47 залізничних і шосейних мостів. Партизани втратили третину бійців. Загинув і комісар з'єднання С. Руднев. Але С. Ковпак, підводячи підсумки рейду, писав, що, хоча *“противнику вдалося завдати нам серйозних втрат, але основні сили наші він не розбив і бойового духу не зламав”*⁶⁰.

Показова оцінка дій партизанів-ковпаківців українськими повстанцями. У звіті ОУН ч. 6 *“Відомості з діяльності партизанки в Надвірнянському повіті від 19.07–03.08.43”* повідомлялося, що місцеве українське населення до німців ставиться вороже у такій мірі, що, коли б повернулися партизани, *“половина пішла б з ними”*. Місцеві функціонери ОУН також зазначали, що дії партизанів-

ковпаківців пожвавили комуністичну діяльність, поліпшили настрої місцевих комуністів⁶¹. Проте не варто було очікувати, що одне, нехай і боєздатне формування, в змозі спровокувати радянський партизанський рух у Прикарпатті.

Крім рейдів, радянські партизани помітно активізували свою діяльність по всій окупованій території, особливо в районах на захід від Дніпра. Лише впродовж серпня 1943 р. в оперативному тилу групи армій “Південь” було зафіксовано 204 випадків появи партизанських загонів, з якими відбувся 941 бій. Більше того, 8 серпня 1943 р. командувач німецькими окупаційними військами в Україні розтлумачив командуванню 73-ї піхотної дивізії, що вся територія України, яка контролюється німецькими військами, вважається партизанським районом⁶².

Однак складними виявилися умови збройної боротьби на Чернігівщині та Сумщині, де німецьке командування напередодні операції “Цитадель” (Курська битва) провело в травні – червні 1943 р. низку потужних антипартизанських акцій, в яких узяли участь до 25 тис. солдатів та офіцерів. Противник завдав поразки формуванням російських та українських партизанів у південній частині Брянських лісів. У жорстоких боях загони С. Гмирі, К. Горюнова, П. Логвина, А. Чайки та інших командирів втратили до 4,5 тис. чоловік. Серед загиблих були кілька командирів загонів і начальник Сумського обласного штабу партизанського руху М. Бойко. Під час прориву з оточення біля с. Софіївка 6 липня 1943 р. загинув командир з’єднання М. Попудренко⁶³.

Пріоритетною формою бойової діяльності партизанів у 1943 р. стала боротьба на комунікаціях вермахту. Під час “війни на рейках”, з 1 квітня по 1 серпня 1943 р. було підірвано 713 ешелонів противника, знищено або пошкодивши 788 паровозів, 8 030 платформ, цистерн, вагонів, зруйновано 108 залізничних та 283 шосейних мостів, розібрано або підірвано 57,5 км рейок. Під ударами партизанів перебувало 40 залізничних напрямків і ділянок, загальною довжиною близько 4 тис. км⁶⁴. Ще масштабнішими виявилися здобутки липня – серпня 1943 р., коли пішли під укіс 1 023 ворожі ешелони⁶⁵.

Німецька окупаційна адміністрація болісно реагувала на це. У звіті господарського штабу “Схід” до Берліну про діяльність за вере-

сень 1943 р. повідомлялося, що дії партизанів заважають транспортуванню деревини по річках України і створюють значні труднощі для просування ешелонів від Дніпра в західному напрямі⁶⁶.

Навесні–влітку 1943 р. відбулося помітне зростання чисельності партизанських формувань. Якщо на квітень 1943 р. на обліку в УШПР перебувало 10 з'єднань (12 загонів) і 43 окремих загони загальною чисельністю понад 15 тис. бійців, то у вересні 1943 р. УШПР керував діями 27-ми з'єднань (166 загонів) і 84 окремими загонами (загалом 34 170 партизанів)⁶⁷.

Тим часом подальше зростання лав учасників партизанського руху гальмував брак необхідної кількості зброї та набоїв. Вже наприкінці травня 1943 р. командир партизанського загону, який діяв на Житомирщині, А. Грабчак повідомив УШПР, що до нього щоденно приходять 20–30 добровольців. Але через брак зброї він не може їх зарахувати до лав партизанів. 6 червня 1943 р. начальник Кам'янець-Подільського обласного штабу партизанського руху С. Олексенко доповідав ЦК КП(б)У і УШПР, що молодь щоденно десятками йде до партизанів, але поповнення немає чим озброювати, загони мають 30–60 % незброєних. А за повідомленням уповноваженого ЦК КП(б)У по Київській області І. Чепурного від 16 серпня 1943 р., до партизанських загонів області можна було прийняти 5 тис. чоловік⁶⁸.

Не краще виглядали справи й пізніше. 29 жовтня 1943 р. командир загону ім. Й. В. Сталіна Г. Балицький занотував у своєму щоденнику: *“Сьогодні ж повернулися тт. Газинський і Бочковський, привели 13 озброєних узбеків – зростає партизанська сім'я. Мучить мене тільки одне – немає патронів. Вирішив ще раз надіслати телеграму до Москви...”*. У телеграмі на ім'я М. Хрущова і Т. Строкача Г. Балицький зазначав: *“...Обставини в моєму районі дуже важкі, майже кожний день ведемо бої – боєприпасів немає”*⁶⁹. А 31 жовтня 1943 р. командир партизанського з'єднання І. Шитов доповідав УШПР: *“Під час зустрічі з т. Хрущовим обіцяв йому довести чисельність з'єднання до 1 500 чоловік. Перспективу таку маю, зупинка за озброєнням. Є великий відсоток незброєних”*⁷⁰.

Як згадував найавторитетніший радянський фахівець з диверсійної діяльності, колишній заступник начальника УШПР полковник І. Старінов: *“Партизани вимагали вибухівку постійно! Особливо*

настирливим був О. Ф. Федоров. Його тогочасні радіограми – справжній відчай душі". На думку І. Старінова, якби Й. Сталін, його оточення та командування Червоної армії приділили більше уваги діяльності партизанів на німецьких комунікаціях, то вже *"влітку 43-го можна було б відрізати ворожі війська від джерел постачання, поставити противника в катастрофічне становище"*⁷¹.

Крім того, прорахунки не дозволили перекинути на територію Дрогобицької, Львівської, Станіславської, Тернопільської та Чернівецької областей оперативні групи уповноважених ЦК КП(б)У і УШПР. А партизанський загін ім. Чапаєва, при якому перебував уповноважений по Дрогобицькій області Д. Хижняк, був розбитий на Волині українськими повстанцями, а сам уповноважений потрапив у полон до бульбовців і був ліквідований. Не вдалося реалізувати й плани виведення партизанських загонів на територію Вінницької, Ізмаїльської областей та Молдови. Драматичний рейд на Вінниччину (19 червня – 18 серпня 1943 р.) партизанського з'єднання Я. Мельника не досяг поставленої мети.

Масове витіснення з території України нацистів, яке розпочалося після поразки німецьких військ під Курськом, висунуло перед партизанами України нові завдання. 15 вересня 1943 р. Військова рада Воронежського фронту затвердила розроблений УШПР план захоплення партизанськими загонами переправ через Десну, Прип'ять, Дніпро і сприяння радянським військам у боях за Київ. Передбачалося залучити 11 партизанських формувань чисельністю від 12 до 17 тис. бійців. 22 вересня УШПР проінформував командувача Центральним фронтом К. Рокосовського про те, що українські партизани отримали вказівки взаємодіяти з його військами.

Починаючи з 19 вересня 1943 р., партизани Чернігівщини та Київщини приступили до організації і утримання переправ для радянських військ на Десні, Прип'яті, Дніпрі в зоні відповідальності Центрального, Воронежського та Степового фронтів. Всього було організовано 25 переправ, зокрема, 3 – на Десні, 12 – на Дніпрі, 10 – на Прип'яті. Військова рада Воронежського фронту в наказі від 10 жовтня 1943 р. відзначила, що партизанські формування І. Бовкуна, М. Таранущенко, В. Ушакова, І. Хитриченка та інших командирів *"поставлене їм бойове завдання щодо захоплення і утримання до підходу частин Червоної армії переправ на ріках Десна, Дніпро*

і Прип'ять виконали успішно"⁷². Вдало діяли й партизанські загони Д. Гарячого, С. Палехи, Г. Прокіна, які забезпечили переправу частинам 52-ї армії Другого Українського фронту в районі с. Свидівок (на північ від Черкас).

Що стосується участі партизанів у боях за Київ, то формуванням, які дислокувалися на Правобережній Україні, не пощастило своєчасно вийти у визначені їм райони, а противнику вдалося зірвати наступ радянських військ на Київ з Букринського плацдарму. Лише партизанське з'єднання М. Наумова зуміло наблизитися з північного заходу до столиці на 40–50 км, але було відкинуто фашистами.

За цих обставин УШПР поставив перед партизанськими формуваннями завдання розгорнути бойові та диверсійні дії в оперативному тилу німецького військового угруповання, яке утримувало київський плацдарм. 9 жовтня 1943 р. в донесенні коменданта 585-го армійського району (4-а танкова армія) повідомлялося, що партизани, отримуючи постачання повітрям, готуються завдати удару по німецьким військам на захід від Києва. Командування противника зажадало від своїх частин знищити всіх партизанів у зоні своєї відповідальності (частина Житомирської та Київської областей).

Уперто билися радянські партизани і в останні місяці 1943 р., коли німецьке командування розгорнуло широкий контрнаступ під Києвом. 28 листопада 1943 р. начальник УШПР Т. Строкач зобов'язав з'єднання О. Сабурова, М. Салая та С. Маликова тісно взаємодіяти з військами 13-ї та 60-ї армій Першого Українського фронту. У цих боях помітною подією стало захоплення О. Сабуровим, спільно з армійськими підрозділами м. Овруч. За цю операцію 168 партизанів були відзначені орденами й медалями.

Упродовж 3–15 грудня 1943 р. 3-й польовий відділ 5-го Управління НКДБ СРСР на підставі аналізу перехоплених німецьких та румунських документів інформував УШПР про активні дії партизанів на території Житомирської області, в тилу 1-ої танкової і 8-ої польової армій вермахту в районах Дніпропетровська та Кіровограда, а також на території Вінницької та Одеської областей.

Загалом же другий період радянського партизанського руху в Україні (19 листопада 1942 р. – грудень 1943 р.) став часом найбільших досягнень. За 1943 р. партизанські загони та з'єднання, які підпорядковувалися УШПР, здійснили 292 напади на гарнізони,

комендатури й кущі поліції, 24 – на штаби військових і тилових підрозділів і частин противника, 19 – на залізничні станції, оволоділи 21-м районним центром. Було підірвано 3 688 ворожих ешелонів. Від партизанів надійшло до УШПР 1 260 донесень, які містили 2 011 фактів розвідувального характеру⁷³. Зазначені показники були найвищим за всю історію будь-чиєї партизанської боротьби в Україні.

Однак вище керівництво СРСР явно недооцінило стратегічне значення партизанського руху в Україні у порівнянні з іншими регіонами. У 1941–1942 рр. й пізніше саме на окупованих українських землях німці мали найрозгалуженішу інфраструктуру: тут проводився середній та дрібний ремонт бойової техніки, відпочивали й переформовувалися фронтові частини, інтенсивно використовувалися продовольчі та інші сировинні, а також людські ресурси для потреб Третього райху. По українській території в період кривавих боїв під Сталінградом і на Північному Кавказі (а пізніше й на Курській дузі) проходили основні комунікації німецької армії.

Характерно, що ще на початку 1943 р. начальник ЦШПР звертав увагу вищого керівництва на ту обставину, що гітлерівці, враховуючи значення України, кидають великі сили для ліквідації партизанського руху. П. Пономаренко також наголошував, що зростання кількості і чисельності *“партизанських загонів обмежується нестачею озброєння, а бойова діяльність – недостатньою кількістю боєприпасів”*⁷⁴.

Позиція Москви була викликана двома основними причинами. По-перше, Й. Сталін у 1941–1943 рр. постійно очікував наступу німецьких військ на московському напрямку й на Ленінград, а тому надавав пріоритетного значення розвитку партизанської боротьби саме на цих напрямках, включаючи Білорусію, де проходили основні комунікації групи армій “Центр”. По-друге, Й. Сталін побоювався того, щоб за певних політичних обставин партизанський рух в Україні не вийшов з-під контролю Москви й не став чинником змагань за незалежнення України.

Вперед. На Захід! 1944 р.

Станом на січень 1944 р. у підпорядкуванні УШПР перебувало близько 48-ми тис. бійців, найбільше за всю Другу світову. Перед ними було поставлено завдання не тільки взаємодіяти з Червоною армією, а й здійснити низку рейдів у західні області України. Зокрема, в Дрогобицьку область мали вийти з'єднання М. Наумова та В. Чепіги, загін П. Назарька; у Львівську – з'єднання О. Сабурова, І. Федорова, А. Грабчака, М. Рудича, окремі загони з'єднань С. Маликова, загони І. Нирка, І. Савицького; у Станіславську – з'єднання П. Вершигори, І. Скубка, С. Олексенка, А. Одухи, загін М. Яремчука; в Тернопільську – окремі загони з'єднання І. Шитова; в Чернівецьку – з'єднання Я. Мельника, Л. Іванова. У Волинській області мали діяти загони О. Федорова.

Але виконати цей план було практично неможливо. За словами М. Наумова, багато партизанських командирів *“не хотіли йти туди”*, бо розуміли, що зіткнуться з багатьма труднощами⁷⁵. Вже 4 січня 1944 р. командир з'єднання І. Скубко доповів ЦК КП(б)У і УШПР, що його загонам пробитися з Городницького району Житомирської області на захід не дають німці, які круглодобово патрулюють всі лісові шляхи. 1 лютого І. Скубко знову доповів, що він немає змоги вийти й у південні райони через спротив німців та українських повстанців. 16 січня 1944 р. надійшла інформація від командира з'єднання С. Олексенка, що його загони не можуть пробитися на південь, а тому він змушений обходити з півночі Рівне і Дубно, щоб вийти у назначений район⁷⁶.

30 січня 1944 р. до ЦК КП(б)У і УШПР надійшла радіограма від С. Маликова, І. Скубка та І. Шитова, де зазначалося, що бойові дії партизанів в умовах прифронтової смуги, насиченої живою силою і технікою противника, перетворюються на фронтальні зіткнення, а тому вихід з'єднань на захід, в тил противника, без великих

втрата неможливий. У зв'язку з цим висувалася пропозиція переформувати всі з'єднання в партизанські дивізії і передати їх у підпорядкування армійському командуванню. Однак ця пропозиція була відхилена.

З 27 січня по 11 лютого 1944 р. війська Першого Українського фронту провели Рівненсько-Луцьку наступальну операцію, в якій активну участь взяли партизани з'єднань В. Бегми, І. Федорова, О. Федорова, М. Таратути, С. Маликова та інших командирів. 16–18 лютого 1944 р. 12 партизанських загонів (2,3 тис. бійців) з формувань С. Олексенка, А. Одухи, Ф. Кота спільно з частинами Червоної армії оволоділи м. Ізяславом та низкою інших населених пунктів. Проте спроби з'єднань О. Федорова і С. Маликова штурмом оволодіти Ковелем завершилися невдачею, засвідчивши, що така форма дій не відповідає партизанській тактиці.

У середині лютого 1944 р. УШПР отримав низку інформацій від 3-го польового відділу 5-го Управління НКДБ СРСР про успішну діяльність партизанів у південній частині Вінниччини та в Одеській області. У згаданих документах на підставі перехоплених матеріалів румунської “Сігуранци” повідомлялося, що противник занепокоєний активізацією партизанської боротьби, зростанням чисельності партизанів, їхніми безперервними нападами на військові та жандармські частини⁷⁷.

Тим часом, партизанські формування, виконуючи вказівки керівних центрів, знову намагалися пробитися на територію Західної Волині та Галичини, а також перейти на польську територію для активізації дій у ворожому тилу. Однак вони напоролися на впертий спротив німецьких частин та загонів УПА. 19 квітня 1944 р. командир партизанського з'єднання ім. Ф. М. Михайлова А. Одуха повідомив УШПР: *“Перебуваю у важких умовах. 7-й день тримаю оборону в оточенні, боєприпасів немає... 7-й батальйон переправився за Буг, але після добового бою повернувся звідти. По той бік Бугу суцільна оборона”*. 28 квітня 1944 р. надійшла радіограма від І. Артюхова (з'єднання ім. С. Будьонного): *“Противник сильними гарнізонами перетнув нам шлях на південь і захід”*. 9 травня 1944 р. командир загону С. Ксензов доповів штабу, що у зв'язку із стабілізацією фронту і діями українських повстанців не може вийти у заданий район⁷⁸. І таких повідомлень надходило чимало.

Мітинг у Сумському партизанському з'єднанні перед виходом у Карпатський рейд. 1943 р.

З великими труднощами зіштовхнувся УШПР і під час спроб вивести низку партизанських формувань на територію Молдови. Упродовж весни – літа 1943 р. на Чернігівщині та Поліссі розпочалося формування молдавських загонів. Було організовано три з'єднання і один загін, всього 2 375 бійців. Але, як зазначалося у довідці про роботу Молдавського відділу УШПР, станом на 6 лютого 1944 р. *“жодне з'єднання чи загін до цього часу в Молдавію не прийшли”*.

Причиною вважали відсутність у цих формуваннях молдаван та небажання командування йти до Молдови. Проте була ще й інша вагома підстава – великі партизанські формування не могли пройти через степові райони України без втрат особового складу та озброєння. Тільки 18 березня 1944 р. кінній групі партизанів під командуванням Я. Мухіна (колишнє 3-тє Молдавське з'єднання) вдалося вийти на кордон України та Молдови південніше Томашполя, де вона з'єдналася з частинами Червоної армії. Не досягли помітних успіхів і представництва УШПР при військових радах фронтів. Так, з 8-ми партизанських загонів і груп, перекинутих у січні – квітні 1944 р. до Молдови, 5 було розбито противником⁷⁹.

Драматизмом відзначалися рейди партизанських формувань під командуванням П. Вершигори, М. Наумова та М. Шукаєва на територію Східної Галичини. Вже 5 січня 1944 р. рушили на виконання бойового завдання загони Сумського партизанського з'єднання (П. Вершигора). Метою їхнього рейду був вихід у Станіславську область і диверсійні дії на залізницях Станіслав – Калуш, Станіслав – Чортків, Станіслав – Коломия. Рухаючись у напрямку Собачин – Стадин – Колодня – Малевичі – Кримне – Володимир-Волинський – Турійськ – Порицьк – Горохів, з'єднання вийшло в район Рави-Руської (Львівщина), але через спротив німців, а також УПА було змушене форсувати р. Західний Буг і перейти на польську територію. 4 березня 1944 р. П. Вершигора в радіограмі на адресу ЦК КП(б)У і УШПР розтлумачив причини, які змусили його змінити маршрут рейду й ухилитися від виходу в Станіславську область: велика концентрація військ противника вздовж лінії Львів – Краків, недостатня чисельність власних сил, відсутність великих лісових масивів, неприхильне ставлення українського населення Галичини до радянських партизанів⁸⁰.

Упродовж 20 лютого – 23 березня 1944 р. 1-а Українська партизанська дивізія ім. С. Ковпака (колишнє Сумське партизанське з'єднання), ведучи важкі бої, пройшла біля Любліна, Холма, Варшави, кордону Східної Пруссії, перейшла на східний берег Західного Бугу і вийшла в район Кобрини (Білорусь). Звідси П. Вершигора надіслав кілька радіограм до ЦК КП(б)У і УШПР. В одній із них говорилося: *“За час Львівсько-Варшавського рейду з лав дивізії вибуло понад 400 бійців і командирів, є багато поранених... Вибули з лав і загинули від поранень переважно старі бійці і командири... В санітарних частинах немає жодного бинта, немає пакетів і медикаментів... Просимо вислати все необхідне, бо буквально нічого немає”*⁸¹.

Рейд виснажив морально й фізично більшу частину особового складу партизанів. Нервував і сам командир. 2 квітня 1944 р. П. Вершигора отримав радіограму від начальника УШПР. *“Ваш рейд, – писав Т. Строкач, – заслуговує особливої подяки. Все йшло добре, але кілька Ваших радіограм з легкими висновками, грубими нападками на інші з'єднання, наполягання на виході в наш тил негативно впливає на Ваш авторитет. Дуже прошу це врахувати...”*⁸².

С. Ковпак підбадьорює партизанів під час маршу через ліс в Карпатському рейді. 1943 р.

7 серпня 1944 р. М. Хрущов повідомив П. Вершигору, що йому та його командирам (Д. Бакрадзе, В. Войцехович, П. Брайко, С. Тутученко, Л. Кульбака, О. Ленкін) присвоєно звання Героя Радянського Союзу, 786 партизанів нагороджено орденами і медалями СРСР. Командир дивізії також отримав військове звання генерал-майора.

Після тривалого перебування в Білорусі (квітень – липень), відпочинку та відновлення сил 1-а Українська партизанська дивізія ім. С. Ковпака в серпні 1944 р. була передислокована в Україну й передана органам НКВС для боротьби з ОУН та УПА. Перед цим П. Вершигора відхилив пропозицію УШПР, щоб його дивізія вирушила в новий рейд на територію Польщі та Чехословаччини⁸³.

Упродовж 25 січня – 22 березня 1944 р. відбувся рейд по західних областях України з'єднання М. Наумова (близько 1,5 тис. бійців), яке мало завдання вийти на територію Дрогобицької області та діяти на комунікаціях противника Самбір – Комарно, Самбір – Хирів. Загони досить швидко просувалися на захід по теренах Волині, долаючи опір відділів УПА, і вже 10 лютого форсували р. Західний Буг. Наступного дня був розбитий фашистський гарнізон в Магереві. Поява партизанів у безпосередній близькості від Львів-

ського залізничного вузла викликала серйозне занепокоєння німецького командування і проти них були кинуті великі сили. Значний опір чинили наумовцям і загони УПА-Захід.

14 лютого 1944 р. у важкому бою в районі переїзду Мазури, біля населених пунктів Воля Лацька і Остра Гура, загони з'єднання з гармат, мінометів і ПТР розстріляли три ворожих ешелони, а потім розбили гарнізон в Острій Гурі. Перетнувши шлях Львів – Перемишль і вийшовши в район Руставечка (5 км на південний захід від Мостицької), партизани зайняли кругову оборону й відбили 7 атак ворога. 18 лютого 1944 р. М. Наумов повідомив УШПР про вперті бої, підкресливши, що особовий склад *“проявив зразки героїзму і стійкості”*. Тим часом німці посилили тиск на партизанів і змусили їх 21 лютого відійти на північ від шляху Львів – Перемишль (20 км на північний захід від Рави-Руської). Маючи до 150 поранених, з'єднання 23 лютого відійшло на територію Люблінського воєводства Польщі, плануючи обхідним шляхом, із заходу, пробитися на терени Дрогобиччини.

В одній із радіограм до УШПР М. Наумов зазначав, що з'єднання впродовж місяця веде вперті бої, противник не дає часу для відпочинку, особовий склад перевтомлений, всі *“відчайдушні спроби прорватися за будь-яку ціну в Дрогобицьку область невдали”*. Командир також підкреслив, що танення снігу обмежує маневреність загонів, а ріки стають *“неподоланною перешкодою”*. За цих обставин було прийнято рішення пробитися в район Рава-Руських лісів. 27 лютого 1944 р. командування з'єднання звернулося до ЦК КП(б)У і УШПР з проханням змінити бойове завдання і замість виходу в Дрогобицьку область дозволити загонам діяти на лінії Люблін – Тернопіль, дислокуючись в районі Горай–Мжиглоди (7 км на північний захід від Рави-Руської). Сам М. Наумов вважав, що нові спроби пробитися на Дрогобиччину *“можуть завершитися розгромом з'єднання”*.

Незабаром німці знову оточили партизанів, які в ніч з 1 на 2 березня 1944 р. пішли на прорив і зуміли переправитися на східний берег Західного Бугу (2 км на північний захід від Завоне). 5–22 березня 1944 р. загони М. Наумова, тримали оборону в селах Турзе, Монастирок, Станіславчик, Бордуляки, Войновичі.

Рейд партизанів М. Наумова, який тривав 45 діб, став помітною подією. З'єднання пройшло 2 241 км по окупованій території Рів-

ненської, Волинської, Львівської, частини Дрогобицької областей і Люблінського воєводства Польщі, дали 72 бої з противником, підірвали 21 ешелон, підбили 10 і знищили 6 танків, 2 бронемашини, 102 автомашини, зруйнували 38 мостів, 2 електростанції, 5 вузлів зв'язку, 7 спиртозаводів, захопили 6 мінометів, 22 кулемети, понад 650 гвинтівок і автоматів, 58 тис. патронів тощо. Втрати противника партизани оцінювали в майже 5 тис. вбитими, що було, звичайно, явним перебільшенням. У партизанів 96 бійців пропали безвісти або ж були вбиті, близько 300-т дістали поранення, загинуло кілька командирів і начальників штабів окремих загонів з'єднання⁸⁴.

Утім значення рейдів з'єднань П. Вершигори і М. Наумова визнавав і противник. Вже 1 березня 1944 р. у доповідній записці відділу “Іноземні армії Сходу” Генерального штабу ОКХ Німеччини підкреслювалося, що в північно-західній частині тилу групи армій “Південь” добре озброєні радянські партизанські формування увійшли на територію Польського генерал-губернаторства і здійснюють численні диверсійні дії, загрожуючи залізничним лініям Перемишль – Люблін, Львів – Люблін та деяким військовим і промисловим об'єктам⁸⁵.

Уже в повоєнний час відомий німецький військовий історик В. Герліц назвав рейд М. Наумова “чудовим прикладом ведення оперативної партизанської війни”. За його словами, радянські партизани тривалий час завдавали удари з лісових районів у витоках рік Західний Буг і Стрий по важливих залізничних комунікаціях, і німцям не вдалося розбити ворога⁸⁶.

Не менш яскравою сторінкою партизанської боротьби став рейд на захід з'єднання ім. Сталіна під командуванням М. Шукаєва, яке перебувало у підпорядкуванні представництва УШПР при Військовій раді Другого Українського фронту. Формування отримало завдання вийти для бойових дій в район Первомайська Одеської області. З 6 січня по 22 березня 1944 р. партизани, діючи в лісостеповій місцевості, намагалися пробитися на південь, але нашкоувалися на великі сили противника. У районах, прилеглих до Тернополя і Кам'янця-Подільського, загони М. Шукаєва провели 18 боїв проти гітлерівців та 15 – з формуваннями УПА і були змушені 5 квітня 1944 р. відійти в тил Червоної армії. 23 квітня, отримавши нове завдання вийти в район Борислав – Дрогобич, з'єднання (900

Рівненське партизанське з'єднання № 2 "За Батьківщину" перед виходом у рейд з Житомирської у Рівненську область. 1943 р.

бійців), просуваючись по території Станіславської, Чернівецької і Дрогобицької областей, 22 травня 1944 р. досягло оперативного району. До 9 липня 1944 р., перебуваючи в районах Борислав – Дрогобич – Стрий, Сколе – Воловець, Турка – Самбір – Сянок, партизани провели 9 боїв з німцями і 2 – з УПА, організували 16 засад на шосейних дорогах, підірвали 21 ворожий ешелон, 6 залізничних і шосейних мостів. Було також знищено 22 резервуари з пальним, один нафтопереробний і три лісопильних заводи. Виконуючи нові вказівки ЦК КП(б)У і УШПР, загони М. Шукаєва перетнули польський кордон і 26 серпня 1944 р. дісталися Словаччини⁸⁷.

У січні 1944 р. вийшло на територію Вінницької області партизанське з'єднання Я. Мельника, де встановило зв'язок з місцевими партизанськими загонами, на базі яких була створена партизанська бригада М. Владимірова. У наступні дні партизани діяли в південній частині Вінницької області в районах Бара, Жмеринки, Копай-Города, Шаргорода, Томашпіля, Шпикова, здійснюючи напади на колони ворожих військ, організовуючи диверсії на залізничних і шосейних шляхах Проскурів – Жмеринка, Жмеринка – Одеса, Жмеринка – Могилів-Подільський. 17 березня 1944 р. з'єднання зустрілося з радянськими військами й було розформоване.

У порівнянні із згаданими партизанськими з'єднаннями, рейди інших формувань переважно не досягали мети, поставленої перед ними оперативним планом бойових дій партизанів на січень – березень 1944 р.

У травні – червні 1944 р. у зв'язку із очищенням більшої частини території України від німців головна увага УШПР зосереджувалася на керівництві тими партизанськими загонами, які мали діяти за межами України. Партизани почали стимулювати розгортання радянізованого партизанського руху в Польщі, Чехословаччині, Румунії та Угорщині. При цьому з огляду на неможливість виведення на територію Дрогобицької і Львівської областей великих партизанських формувань, УШПР згідно з розробленим планом перекинув на ці терени в червні – липні 1944 р. 10 загонів і груп (176 осіб).

Диверсійна діяльність радянських партизанів в Польщі сприяла дезорганізації глибокого тилу німецько-фашистських військ і була тісно пов'язана з діями партизанських формувань України. Командир 1-ї Української партизанської дивізії ім. С. Ковпака П. Вершигора вважав, що *“Польща є благодатним ґрунтом для партизанського руху”*, а польське населення прекрасно ставиться до партизанів, допомагає їм, а також ховає полонених червоноармійців, незважаючи на німецькі репресії.

Отримавши перші повідомлення про поляків від П. Вершигори, М. Хрущов 17 лютого 1944 р. передав йому такі поради: радянсько-польський кордон поки не переходити, засилати лише розвідувальні групи, організовувати спільні польсько-радянські партизанські заїони. Проте незабаром згадана заборона була скасована. 22 лютого П. Вершигора отримав рекомендації: в стосунках з Армією Крайовою поводитися обережно, уникати провокацій, намагатися всіляко спрямовувати *“польські формування на активну боротьбу з німцями”*.

Уже в березні – червні 1944 р. на територію Польщі вийшли формування Г. Ковальова, М. Наделіна, С. Санкова, В. Чепіги, С. Чижова, Б. Шангіна, І. Яковлева, В. Яремчука та ін., всього 4,4 тис. бійців. У цей регіон було також перекинуто 12 організаторських партизанських груп (296 осіб). Зі свого боку, німці намагалися не допустити перекидання партизанів на польську територію і всіляко переслідували ті формування, які перейшли у вказаний регіон.

Уже 7 травня 1944 р. в донесенні командира поста Білгорай начальнику поліції безпеки і СД дистрикту Люблін повідомлялося, що в районі Білгорай внаслідок дій радянських партизанів (Б. Шангін та ще два з'єднання) становище помітно погіршилося, підривається німецький авторитет, нищатся адміністративні установи, червоні прагнуть уладнати польсько-українські суперечності і спрямувати всі сили проти німців⁸⁸.

Німці ж, очікуючи літнього наступу Червоної армії, здійснили низку каральних операцій проти радянських партизанів у південній частині Польщі. 6 червня 1944 р. УШПР по радіо повідомив І. Яковлева, М. Куницького, С. Санкова, Б. Шангіна, Г. Ковальова, В. Яремчука та М. Наделіна, що німці приступають до блокади Білгорайських лісів. Щоб запобігти зайвих втрат штаб рекомендував перейти в інші райони, уникати відкритих боїв, вести ретельну розвідку.

Упродовж 13-24 травня 1944 р. близько 20 тис. солдатів і офіцерів противника (німці й калмики) атакували позиції партизанів, серед яких були й польські загони, в районі Білгорая. Першими вступили в бій загони з'єднання В. Чепіги, які на схід від с. Шклярня відбили перші атаки ворога. Той втратив до 120-ти вбитими й пораненими, залишив на полі бою 2 кулемети, 18 гвинтівок і автоматів. Наступного дня бойові дії продовжилися. На окремих ділянках оборони партизани відбили 28 атак. 15–16 червня загони почали прориватися з оточення, відбиваючись від переслідування і відходячи в різні боки, що до певної міри дезорієнтувало ворога. В оперативному зведенні УШПР від 5 липня 1944 р. зазначалося, що партизани прорвали потрійне кільце оточення і з незначними втратами вийшли з Білгорайських лісів. Ворожі втрати оцінювалися в понад 730 вояків вбитими і пораненими. Партизани захопили одну гармату, 5 мінометів, 15 кулеметів, 110 гвинтівок, 23,6 тис. патронів, 86 коней.

16 липня 1944 р. УШПР, переоцінюючи можливості партизанів, дав вказівку І. Артюхову, Г. Ковальову, С. Чижову, Б. Шангіну, І. Яковлеву, В. Яремчуку та іншим командирам (понад 8 тис. бійців) у зв'язку з наступом Червоної армії, яка увійшла на польську територію, відходити на захід за річки Сан та Вісла. Однак невдовзі це рішення було відмінено. 24 липня загони Б. Шангіна та Г. Ковальова допомогли радянським частинам захоплювати населені пункти Майдан, Громада, Наджече, Білгорай.

У середині серпня 1944 р., коли після завершення Львівсько-Сандомирської наступальної операції Першого Українського фронту було в основному закінчено вигнання фашистів з території західних областей України (крім Закарпаття), більшість партизанських формувань опинилася в тилу Червоної армії. УШПР, запропонувавши своєму представництву при Військовій раді Першого Українського фронту перекинути найбільш боєздатні загони до Словаччини, приступив до розформування залишків з'єднань і загонів. Упродовж 1–15 серпня 1944 р. близько 3,7 тис. чоловік були звільнені з партизанських лав, у тому числі 1,3 тис. передавалися військовим частинам.

Зазначеним актом була фактично завершена бойова діяльність партизанів України, яка розпочалася влітку 1941 р. Окремі партизанські формування продовжували діяти за межами кордонів тогочасної УРСР в Закарпатті (Угорщина) та у східній частині Словаччини. На завершальному етапі війни на українській території в січні – серпні 1944 р. партизанські загони і з'єднання підірвали 1 015 ешелонів противника, зруйнували 464 залізничних і шосейних мостів, розгромили 52 гарнізони і штаби, знищили 638 одиниць бронетехніки, 4 647 автомашин, захопили багато трофеїв⁸⁹.

Радянські партизани активно взаємодіяли з Червоною Армією в боях за населені пункти, переправи, постійно завдавали ударів по німецьких комунікаціях. Оцінюючи діяльність українських партизанських загонів і з'єднань в січні–серпні 1944 р., можна послатися бодай на думку відомого німецького воєначальника, генерал-полковника Г. Гудеріана: *“Дії партизанів наприкінці війни особливо активізувалися й охоплювали всі райони бойових дій. Це примушувало використовувати для боротьби з партизанами цілі з'єднання, які були вкрай необхідні на фронті”*⁹⁰.

Радянські партизани та українські повстанці

Рано чи пізно мусили зіштовхнутися інтереси радянських партизанів та українських повстанців. У стратегічному вимірі партизани і повстанці керувалися цілковито іншими мотивами й вирішували різні завдання. Перші бачили свою основну мету в дезорганізації тилу німецької армії та збиранні розвідувальної інформації для потреб Червоної армії; другі – вважали своїм головним завданням створення на окупованій території власного запілля як бази вільного руху за незалежність України.

Засаднича позиція ОУН та УПА як провідних сил українського самостійницького руху втілювалася у відомій стратегії “двофронтової” боротьби проти імперіалізмів Москви і Берліна. Її сутність, зокрема, чітко викладена в одній із публікацій у часописі ОУН “Ідея і чин” за 1943 р.: *“...Якщо большевики мають основне програти і тим вторувати дорогу німецькій “Новій Європі”, то ніхто з українців не сміє помагати німцям у закріплюванні наших кайданів. З другого боку, якщо Німеччина має програти на сході і вторувати большевикам дорогу на Україну, то нашу працю треба вести під кутом боротьби з большевиками”*⁹¹. Тому, наприклад, діяльність боївок ОУН і підрозділів УПА в 1943–1944 рр. ніколи не спрямовувалися проти німецьких об’єктів військового призначення, які забезпечували потреби вермахту на Східному фронті.

Вже навесні 1942 р. структури ОУН(Б) зафіксували активізацію комуністичного партизанського руху і підпілля. У “Суспільно-політичному огляді життя на українських землях”, складеному крайовим проводом ОУН на північно-західних українських землях (ПЗУЗ), зазначалося: *“З приходом весни комуністи скріпили свою діяльність... В терені діє комуністична сітка. Її творять з людей місцевих і військових втікачів... Тепер іде на Поліссі партизанка, головню в теренах Берестейщини, Дрогочинщини, Лунинеччини,*

Олевщини". За словами авторів огляду, партизани *"нападають на німецькі автомашини та магазини"*, намагаються *"входити до урядів, поліції і в цей спосіб діяти з середини"*⁹².

У діях червоних партизанів керівництво ОУН(Б) слушно вгледіло своїх основних ідеологічних суперників. Ставлення ОУН(Б) до партизанського руху було вперше оприлюднене у летючці *"Партизанка і наше ставлення до неї"* (червень і жовтень 1942 р.). Визнавалося, що Німеччина своєю антиукраїнською політикою *"штовхає горячіші елементи на шлях збройної боротьби"*. Але, на думку ОУН(Б), партизанський рух не є справою українського населення, яке не хоче бути *"знаряддям чужих сил"*, а партизани – це *"агенти Сталіна і Сікорського"*. Внаслідок партизанських провокацій, німці вдаються до масових репресій щодо українського населення⁹³.

Конфіденційний документ ОУН(Б) *"До внутрішнього положення"* (кінець 1943 р.) так визначає загрози від радянських партизанів: *"Шкідливість дій червоної партизанки полягає в слідуєчому: 1) Провокує німців до виступів проти українського народу. 2) Нищить свідомий український елемент. 3) Є садиноким чинником, що веде комуністичну роботу на українських землях й через це вводить дезорієнтацію серед частини населення (промосковська орієнтація). 4) Своїми діями старається паралізувати визвольний рух українського народу. 5) Є передовим загоном московського імперіалізму й тим самим є ворогом визвольної боротьби поневоленних народів..."*⁹⁴.

Відповідно реагували й теренові провідники ОУН(Б). 7 вересня 1943 р. один із окружних осередків пропаганди ОУН(Б) на західноукраїнських землях (ЗУЗ) надіслав надрайонним проводам вказівки стосовно радянських партизанів. У них зазначалося, що останнім часом на теренах Галичини, особливо в південних районах Станіславської і Тернопільської областей, з'явилися *"большевицькі партизани, які успішно ведуть свої акції. Німці проти них взагалі не реагують, бо є, очевидно, безпорадні і не мають сили їх зліквідувати. Партизани майже у кожній місцевості ведуть зручно свою пропаганду, не перебираючи у засобах та не жалкуючи навіть слів про "нецьку Україну", за яку і вони воюють"*.

Окружний політреферент "Архип", який підписав згаданий вище документ, був стурбований тим, що радянські партизани де-

Відділ УПА в Карпатах

зорієнтують населення і навіть членів ОУН (Б), вдаючи себе борцями за Україну. З огляду на ситуацію, “Архип” закликав своїх підлеглих *“рішуче протиставитися і зайняти до партизанки ворожю поставу”*, а *“населення не сміє йти партизанам на руку, лише му- сить трактувати як своїх ворогів”*⁹⁵.

Аналогічно діяв і провідник ОУН (Б) Підгаєччини (Тернопільська область) “Сич”, який зобов’язав теренових провідників терміново зібрати звіти *“про дії партизанських банд, куди переходять і де діють в їхньому терені. Подати, яка сила, їхнє озброєння, роди зброї, відношення до населення, яку ведуть пропаганду і далі”*.

24 грудня 1943 р. Головна команда і Головний військовий штаб УПА затвердили “Тактичну інструкцію” – документ, який визначав бойові завдання армії на кілька найближчих місяців та характеризував ставлення до основних ворожих чинників самостійницького руху: німців, Червоної армії та партизанів. Щодо останніх, то відділи УПА мали й надалі вести зачіпну, тобто наступальну боротьбу проти *“більшевицької партизанки”*, *“стараючись цілковито її знищити, щоб викурити з наших теренів”*⁹⁶.

Бойові дії між радянськими партизанами й українськими повстанцями завжди мала запеклий характер. Сторони добре знали можливості одна одної. *“Боротьба з червоними партизанами, –*

пише відомий історик ОУН та УПА Л. Шанковський, – *була куди складніша за боротьбу з німцями. Партизани – це був бойовий, відважний і жорстокий противник, що знав мову і місцеві умови та вмів прекрасно маскуватися. У боротьбі з цим противником УПА здобувала важливий досвід прийдешньої боротьби*⁹⁷.

Зі свого боку, радянська сторона вважала українських повстанців навіть важливішим противником ніж німці. Так, заступник начальника УШПР І. Старінов, порівнюючи німців і націоналістів, вважав, що останні для партизанів *“загрозливіший і прихованіший ворог”*⁹⁸. Колишній секретар Кам’янець-Подільського підпільного обкому КП(б)У С. Олексенко у своєму звіті до ЦК КП(б)У писав, що *“націоналісти міцно билися”*. *“Партизани, учасники цих боїв, – підкреслював він, – говорили, що таких нахаб в боях ще не бачили”*. Віддавав належне боєздатності загонам УПА М. Наумов. Перед рейдом свого з’єднання до Галичини він записав у своєму щоденнику під 24 грудня 1943 р.: *“Я молю свого Бога, щоб німці до мого прибуття вигнали б бандерівські банди з Крем’янецьких лісових масивів і взагалі із Західної України. Тоді було б легше”*⁹⁹. Одним із постійних критиків боєздатності українських повстанців був П. Вершигора, але й він у радіограмі від 4 лютого 1944 р. був таки змушений визнати, що УПА *“добре вчить своїх людей воювати”*¹⁰⁰.

Хоча в тактиці й методах бойових дій партизанів та українських повстанців було чимало спільного, однак кожен із противників мав свої сильні і слабкі сторони. Радянські партизани, як правило, переважали в озброєнні. У їхніх лавах було багато кваліфікованих офіцерських кадрів, бійців з великим бойовим досвідом. Зате вояки УПА мали на західноукраїнських теренах широку підтримкою місцевого українського населення, що давало свої помітні переваги.

М. Наумов відзначав, що радянським партизанам було важко встановити контакти з українським населенням у західних областях, отримати від нього будь-яку розвідувальну інформацію. Більш того, за його словами, місцеві мешканці часто-густо вводили в оману партизанських розвідників, замість допомоги підставляли загони під удар противника. Діяльність відділень і окремих груп розвідників була практично неможлива, вони несли постійні втрати.

Г. Балицький (з’єднання О. Федорова) писав у своєму щоденнику: *“...Ворог зараз сидить в лісі, він добре його знає і з кожного*

Сумське з'єднання після Карпатського рейду на Поліссі. 1943 р.

куща він може вцілити в партизана, вбивати нас". І далі робить висновок, що відділи УПА "загрозливіші, ніж німецькі каральні загони", бо вони, повстанці, "знають ліс далеко краще, ніж ми, вони ж місцеві... Ми ліс, зрозуміло, знаємо по карті – не більше, але цього далеко недостатньо"¹⁰¹.

Значні труднощі боротьби з УПА відзначав і О. Федоров: *"При першому ж зіткненні націоналісти розосереджувалися по хуторах, ховалися там або маскувалися під місцевих жителів, а коли партизани відходили, знов поновлювали свої "сотні" і "курени", щоб зробити новий кидок на схід"¹⁰².*

На ці особливості тактики загонів УПА вказував і заступник командира кавалерійського партизанського з'єднання О. Гаврилюк. Він писав, що українські повстанці за найменшої можливості ухиляються від бою, широко застосовують свій "фірмовий" метод боротьби *"із-за рогу та індивідуального терору, що становить чималу загрозу, оскільки можна пройти без бою значну територію, втративши значну кількість бійців від пострілів із-за кута"¹⁰³.*

Першу інформацію про українських повстанців УШПР отримав від О. Сабурова. В радіограмі від 1 грудня 1942 р. повідомлялося: *"В районах Пінська, в лісах Острого, Шумськ, Мізоч є великі групи*

Відділ УПА

*українських націоналістів... Групи партизанів націоналістами роззброюються і піддаються побиттю. В летючках націоналісти пишуть: "Бий кацапа-москаля, гони його відціля, він тобі не потрібен". Проти німців вони роблять окремі засідки"*¹⁰⁴.

А вже 11 грудня 1942 р. голова РНК УРСР Л. Корнієць та начальник УШПР Т. Строкач надіслали С. Ковпаку, С. Маликову та уповноваженому ЦК І. Сиромолотному таку радіограму: *"Уважно розберіться з фактичним станом загонів українських націоналістів, котрі діють в Житомирській, Рівненській та інших областях. Дізнайтесь про кількість, чисельність, озброєння загонів, звідки прибули, чи місцеві жителі, ставлення до них населення. Чи ведуть в дійсності націоналісти боротьбу проти німців, ставлення останніх до націоналістів. Здійсніть заходи щодо пильності, не дозволяючи проникненню агентури до партизанських загонів"*¹⁰⁵.

На початку 1943 р. ЦК КП(б)У і УШПР мали об'ємну інформацію про програму й тактику ОУН(Б) і ОУН(М), формації Т. Боровця-Бульби, ставлення до німців і СРСР. При цьому в партизанських повідомленнях значна увага надавалася загонам "Бульби", який був тоді найактивнішим представником націоналістичного табору.

Упродовж лютого 1943 р. до УШПР надійшло чимало повідомлень від партизанів про активізацію українських повстанців на територіях Волині – Полісся. Зокрема, С. Ковпак та С. Руднев (Сумське з'єднання) доповідали, що українські повстанці роззброюють і знищують дрібні групи радянських партизанів на території Рівненщини. В інформації керівництва рівненських партизанів йшлося про нищення повстанцями партизанів, комуністів та поляків¹⁰⁶.

Уже в лютому 1943 р. Сумське партизанське з'єднання під час рейду по районах Рівненської області на підставі агентурних даних спробувало провести першу операцію проти націоналістичних осередків на території Людвипольського району. Однак її результати виявилися мізерними, бо українські повстанці вміло уникали бойових зіткнень, а кілька заарештованих осіб з числа місцевого населення після короткого переслуховування були звільнені.

Вперше офіційне ставлення радянського керівництва до українських повстанців було висловлено у відомому листі М. Хрущова від 23 березня 1943 р. на адресу С. Ковпака та С. Руднева. Голослов'яно зазначалося, що буцім *“керівники українських буржуазних націоналістів – це німецькі агенти”* і їх треба всіляко викривати як ворогів українського народу. Щодо рядових бійців націоналістичних загонів, то частина з них *“нарко бажає боротися з німецькими окупантами, але вони обдурені українськими націоналістами”*. Пропонувалося не вступати в контакт із націоналістичними загонами, не виступати збройно проти них, якщо вони перші не нападають¹⁰⁷. Пізніше згаданий лист у вигляді радіограми був надісланий командирам усіх партизанських формувань Правобережної України.

25–27 березня 1943 р. Т. Строкач зустрівся з військовим кореспондентом газети “Правда” Л. Коробовим та оперативним уповноваженим НКВС УРСР Борисовим, які прибули до Москви з партизанських формувань Полісся. Повідомлена ними інформація містила низку недостовірних даних. Л. Коробов запевнив начальника УШПР, що повстанці не становлять загрози для радянської сторони ні у військовому, ні в політичному сенсі. Водночас він слушно зазначив, що гасло націоналістів – *“Україна без більшовиків і німців”*, і що вони хочуть *“воювати з німцями”*, однак робить дивний, як на реалії, висновок, що *“серед них немає людей, котрі б їх організували, направили”*¹⁰⁸. Натомість Борисову чомусь здалося, що народ не

підтримує повстанців і тому *“з націоналістами потрібно вести активну боротьбу за допомогою зброї”*¹⁰⁹.

Тим часом у квітні – травні 1943 р. на теренах Волині – Полісся зіткнення партизанів з українськими повстанцями ставали все частішими. Як писав у своєму звіті секретар Кам’янець-Подільського підпільного обкому КП(б)У і керівник обласного штабу партизанського руху С. Олексенко, *“з квітня 1943 р. націоналісти почали відкрито переслідувати партизанів, стали нападати не тільки на дрібні групи, а й на більші загони”*. За словами командира з’єднання І. Шитова, з квітня 1943 р. партизани вели боротьбу на два фронти, *“З німецькими окупантами, з одного боку, і з українськими націоналістами Бульби, Бандери та інших, з другого боку”*. Аналогічно оцінювали становище й інші партизанські командири.

За таких обставин начальник УШПР віддав одне з найсуворіших розпоряджень стосовно повстанців. У вказівках, переданих по рації командирю з’єднання О. Сабурову, говорилося: *“Дії загону до 24-ї річниці Червоної армії щодо знищення націоналістів схвалюю. В кожному випадку їхнього нападу – жорстоко карати. Листівками попередити, що за одного партизана буде знищено 15 оунівців та їх німецьких хазяїв”*¹¹⁰.

А 13 травня 1943 р. на адресу командирів з’єднань В. Бегми, І. Шитова, С. Маликова, О. Сабурова, О. Федорова і Я. Мельника надійшла нова радіограма: *“Враховуючи, що націоналісти спрямовують свою діяльність проти партизанів, пропоную тих націоналістів, котрі нападають на партизанів, знищувати, інші загони розкладати різними способами, спрямовувати проти німців, при можливості роззброювати і розпускати”*¹¹¹.

14 червня 1943 р. УШПР підготував спецповідомлення *“Про діяльність українських націоналістів”*. У ньому зазначалося, що ОУН, включаючи проводи С. Бандери, А. Мельника і Т. Боровця-Бульби, *“останнім часом активізує роботу і намагається розповсюдити свій вплив на значну частину окупованої території України”*. При цьому збройні сили Т. Боровця-Бульби оцінювалися в 6 тис., а ОУН С. Бандери в 20 тис. чоловік. У спецповідомленні підкреслювалося, що тактика повстанців характеризується відмовою від активних дій проти німців з метою збереження кадрів і накопичення сил, щоб за сприятливих умов *“виступити проти німців і*

Повстанці з Косівщини

більшовиків". Щодо партизанських загонів, то констатувалося, що вони *"інколи ведуть бої з націоналістами"*¹¹².

Влітку 1943 р. УПА перетворилася на серйозну бойову силу, з якою мали рахуватися і німці, і радянські партизани. Проте ні перші, ні другі не мали реальної можливості водночас успішно поборовати УПА. За цих обставин прагнули не стільки розбити повстанців, скільки, бодай, нейтралізувати їх або ж використати у власних цілях. Відтак у 1943 р. і в першій половині 1944 р. боротьба між УПА та радянськими партизанами була епізодичною. ОУН та УПА, очікуючи виснаження німців і більшовиків у війні, бачили свою основну мету в тому, щоб, користуючись нагодою, розбудувати власні збройні сили та запілля, накопичити необхідні матеріальні ресурси для вирішальної боротьби за самостійну Україну.

Протиборство між партизанами і повстанцями велося по кількох основних напрямках. Обидві сторони намагалися насамперед завоювати прихильність місцевого населення. Гірше виглядали справи в радянських партизанів, які часто-густо були змушені вдаватися до реквізицій, хоча й обіцяли в майбутньому компенсацію. У звітній доповіді Рівненського підпільного обкому КП(б)У та обласного штабу партизанського руху (10 квітня 1944 р.) говориться,

що на господарські операції партизани виходили підрозділами від 50 до 100 бійців, озброєних кулеметами і автоматами¹¹³.

Особливо болісно ОУН та УПА сприймали диверсії радянських партизанів на залізничних комунікаціях гітлерівців. Зумовлювалося це тим, що німці надзвичайно нервово реагували на збої у своїх залізничних перевезеннях і під час відплатних каральних акцій завдавали ударів по запіллю. Тому упівці намагалися всіляко перешкоджати партизанам, влаштовували засідки на шляхах пересування диверсійних груп. Так, 15 серпня 1943 р. керівник рівненських партизанів В. Бегма повідомив УШПР, що націоналісти напали на групи мінерів-підричників з партизанських загонів ім. У. Кармелюка та ім. Т. Шевченка, і він вимушено спрямував проти них 4 загони, щоб розчистити шлях диверсійним групам до залізниці Ковель – Сарни. Аналогічна інформація надходила й від інших командирів.

Об'єктами пильної уваги з боку ОУН та УПА були також партизанські розвідники і зв'язківці. Полюючи на них, українські повстанці намагалися отримати інформацію про радянських партизанів, їхні зв'язки з місцевим населенням. Зокрема, в 1943–1944 рр. до рук УПА потрапило 12 розвідників партизанського загону ім. С. М. Кірова (з'єднання О. Федорова), яких потім було страчено¹¹⁴. Закономірною виявилася доля й багатьох інших партизанів-розвідників, зокрема, Героя Радянського Союзу М. Кузнецова.

Загострення ж відносин партизанів з українськими повстанцями з весни 1943 р. було викликане кількома обставинами. Поразки німецьких військ робили реальним факт повернення радянської влади в західний регіон України. Упродовж жовтня 1942 р. – квітня 1943 р. Москва перевела з Лівобережної України до білорусько-українського Полісся 5 формувань (С. Ковпак, О. Сабуров, М. Наумов, Я. Мельник, О. Федоров). Проте Волинь та Полісся в цей час були епіцентром формування УПА і, на думку проводу ОУН, більшовицькі партизани, *“опановуючи окремі лісові масиви, становили поважну перешкоду для молодої УПА”*.

Як зазначається у довідці заступника начальника розвідвідділу Центрального штабу партизанського руху за вересень 1943 р., у Рівненській і Тернопільській областях *“населення перебуває під впливом українських націоналістів, котрі перешкоджають розвитку партизанського руху. Дрібні партизанські групи націоналісти*

просто знищують. Вступаючим в ці області партизанським загонам створюються неможливі умови, влаштовуються засідки, постійні напади на загони великими силами". У документі також підкреслювалося, що повстанці прагнуть "перенести свою діяльність у східні області", ведуть там посилену пропаганду, створюють в окремих місцевостях "підпільні озброєні куркульські осередки", планують "захопити до приходу Червоної армії Київ і не пустити Червону армію за Дніпро"¹¹⁵.

І справді з осені 1943 р. керівництво ОУН та УПА поновило спорядження повстанських загонів у східні терени України, головним чином у правобережні області. Так, 14 вересня 1943 р. командир з'єднання Л. Іванов повідомив УШПР, що із західного регіону в район Києва просуваються бандерівці групами по 200 чоловік. Вважалося, що до міста просочилося до 1,5 тис. повстанців. Частина з них концентрується також в районі Білої Церкви. 28 вересня 1943 р. ця інформація була підтверджені радіограмою О. Федорова, який доповідав, що з району Колки (Волинь) в напрямку Києва і Білої Церкви рухається повстанський загін "Залізняка" (до 300 бійців). Його завдання зводиться до того, щоб *"іти в підпілля, потім активізуватися і, залишившись в тилу Червоної армії, нищити залізничні мости, підривати ешелони і паралізувати комунікації"*.

Прагнення УПА поширити свій вплив на східні області України підтверджуються й німецькими джерелами. Зокрема, в інформації відділу контррозвідки штабу командувача німецькими окупаційними військами в Україні від 15 вересня 1943 р. повідомлялося, що начебто створено *"три основні ударні групи під назвами: північна, центральна, південна"*, які мають завданням наступати із Західної України в напрямку до Дніпра¹¹⁶.

Однак попри всі старання закріпитися на території правобережних областей відділи УПА не зуміли й були змушені повертатися на Волинь та Полісся. Єдине, що вдалося зробити, так це закласти свої підпільні осередки в окремих районах Вінницької, Житомирської, Кам'янець-Подільської та Київської областей.

Зі вступом Червоної армії на початку 1944 р. на територію Західної України протистояння радянських партизанів з повстанцями посутньо загострилося. 21 січня 1944 р. Т. Строкач інформував М. Хрущова, що українські повстанці нападають на партизанів

“значними збройними силами”¹¹⁷. Водночас до УШПР надійшло повідомлення від О. Федорова, що на території Волині відділи УПА захоплюють розвідників і зв’язківців, мінують підступи до залізниць, що веде до втрат особового складу партизанських загонів¹¹⁸.

15 березня 1944 р. від командира Житомирської партизанської дивізії ім. М. О. Щорса С. Маликова надійшла інформація, що впродовж лютого і березня її частини мали 26 бойових зіткнень з відділами УПА, в результаті яких 88 повстанців було вбито, 14 поранено, 19 захоплено в полон. Власні втрати оцінювалися в 18 загиблих і 6 поранених¹¹⁹. 17 березня 1944 р. заступник начальника УШПР І. Старінов у радіограмі до УШПР підкреслив, що діяти партизанам на території Львівської і Тернопільської областей буде важче, ніж у Німеччині. І під кінець наголосив: *“Четверту війну воюю, але ніде ще не зустрічав такого ворожого середовища, як у звільнених районах Тернопільської області”*¹²⁰.

У західній частині Волині впертий спротив українських повстанців не тільки гальмував дії радянських партизанів, але й не дозволяв їм форсувати р. Західний Буг і вийти на польську територію. Типовою є радіограма, яка 21 березня 1944 р. надійшла від командира з’єднання І. Шишка до УШПР: *“Підійшов до Бугу. Групи в районі Забужжя при спробі форсувати Буг 19 березня витримали тригодинний бій з націоналістами. Велика насиченість [району] націоналістами, не дає можливість вести розвідку по Бугу...”*¹²¹. В кінцевому рахунку ні І. Шишко, ні багато інших командирів з’єднань не зуміли із своїми загонами перейти згаданий водний рубіж.

25 березня 1944 р. про важкий бій з повстанцями в с. Велика Мощаниця (Рівненська область) повідомив УШПР командир з’єднання А. Одуха. Радіограма закінчувалася такими словами: *“Подальше просування по Рівненській області виявляє велику насиченість території націоналістами”*¹²². Не поліпилася ситуація й надалі. Як повідомляв командир з’єднання І. Артюхов, 12 травня 1944 р., у зв’язку зі стабілізацією лінії фронту *“націоналісти підвищили свою активність”*, а *“Дії в складі роти неможливі. Населення, особливо в Галичині, повністю підтримує націоналістів”*¹²³.

Ведучи мову про безкомпромісний характер збройного протистояння між українськими повстанцями та радянськими партизана-

ми, не можна оминати відомі факти переговорів між ними в 1942–1943 рр. При цьому, звичайно, йшлося не про спільні дії проти німців, а головним чином про встановлення нейтралітету. Першими ініціювали переговори (з Т. Боровцем-Бульбою) партизанські командири Д. Медведєв і А. Бринський, оскільки їхні загони виконували головним чином розвідувальні завдання НКВС-НКДБ і Розвідуправління Генштабу Червоної армії.

У другій половині 1943 р. переговори з українськими повстанцями вели з'єднання С. Ковпака, О. Сабурова, Я. Шкрябача, загін Г. Балицького. Однак серйозних практичних результатів досягнуто не було. Наприклад, під час зустрічі у вересні 1943 р. представників з'єднання О. Сабурова з уповноваженим УПА останній заявив, що припинити боротьбу проти партизанів неможливо, оскільки вплив Москви в Україні є більшим злом, ніж вплив Берліна.

19 жовтня 1943 р. до УШПР звернувся командир з'єднання А. Грабчак. Він просив розтлумачити йому, чи буде правильно, коли він домовиться з командиром УПА “Климом Савуром” про нейтралітет. При цьому повідомив, що “Клим Савур” наказав своїм загонам не вступати в бій із з'єднанням “Буйного” (Грубчак), бо це справжній партизанський загін, *“який не грабує людей і завдає багато шкоди німцям. Інші партизанські загони наказав бити, бо вони грабіжники, не захищають села від німців”*¹²⁴.

Серед керівників радянського партизанського руху показову позицію обстоював комісар Сумського з'єднання С. Руднєв. Попри вороже ставлення до націоналістичної ідеології та ідеї незалежності України, водночас він закликав по можливості уникати збройних зіткнень з українськими повстанцями. На думку С. Руднева, такі зіткнення будуть на користь німцям, бо радянські партизани протиставлять себе західним українцям. На підставі переговорів із загоном повстанців 25–26 червня 1943 р. в с. Здвиждже (Рівненщина) комісар дійшов висновку, що треба *“...бити німців спільно, а жити окремо, бо кожна сторона знає свою політичну мету”*¹²⁵.

Щит і меч партизанського руху

Партизанські загони і з'єднання України 1941–1944 рр. не могли успішно вести свою бойову діяльність без належного розвідувального і контррозвідувального забезпечення. Хоч процес створення партизанських спецслужб розпочався невдовзі після початку війни, проте сталих форм він набув на зламі 1942–1943 рр. Система розвідувальної служби партизанського руху України включала розвідувальний відділ УШПР, розвідувальні органи представництв УШПР при військових радах фронтів, оперативні частини партизанських загонів і з'єднань, окремі розвідувальні загони і групи, підпорядковані УШПР¹²⁶.

Крім німців, об'єктами партизанської розвідки, починаючи з кінця 1942 р., були підпільні осередки ОУН, формування УПА, частково польські нелегальні організації, орієнтовані на еміграційний уряд Польщі в Лондоні, які почали активізувати свою діяльність на Волині та Поліссі. Якщо до УШПР у 1942 р. надійшло лише 4 розвідувальні донесення про українських повстанців, то в 1943–1944 рр. – вже 90. До рук партизанів потрапило також багато документів ОУН і УПА політичного, оперативно-військового, ідеологічного та іншого характеру. На підставі цієї інформації штаб підготував 14 аналітичних документів у вигляді спецповідомлень, тематичних довідок, доповідних записок про програму та ідеологію українських націоналістів, їхні плани і тактику, місце перебування членів центрального і місцевих проводів ОУН, дислокацію формувань УПА, її баз і складів, наявність озброєння, взаємовідносини між ОУН(Б), ОУН(М) і формацією Т. Бульби-Боровця, про ставлення до поляків, про контакти з німцями¹²⁷.

Порівняно з ОУН і УПА, масштаби розвідувальної діяльності партизанів проти польських нелегальних організацій були значно

меншими. Всього за 1942–1944 рр. УШПР підготував 10 аналітичних документів. Серед них – “Про антинімецький рух на території західних областей України і Польщі” (1942 р.), “Про польські за-гони”, “Про польські військові організації”, “Про польські загони і настрої польської інтелігенції” (1943 р.), “Про діяльність політичних партій в партизанському русі в Польщі” (1944 р.)¹²⁸.

Розвідувальна діяльність партизанів дістала схвальну оцінку військового командування і розвідувальних органів Червоної армії. У листі Головного розвідувального управління Наркомату оборони СРСР від 7 вересня 1944 р. на ім'я начальника УШПР зазначалося, що *“розвідувальні дані по арміях наших противників, що отримували від Вас, є вельми цінні. У своїй більшості відомості є правдоподібними і підтверджувались наступним перебігом подій. Отримання вказаних даних і в подальшому є надто бажаним”*. 26 вересня 1944 р. розвідувальний відділ Першого Білоруського фронту писав: *“Розвідувальні дані Українського штабу партизанського руху, які ми отримували через Військову раду Першого Білоруського фронту, допомагали нашим розвідорганам у засвіченні противника, котрий діяв перед лівим крилом фронту. Значна частина отриманих даних сприяла своєчасному і правильному викриттю перегруповань і намірів противника”*¹²⁹.

Всього за 1942–1944 рр., до УШПР надійшло від партизанів 3625 розвідувальних повідомлень, переважна більшість яких торкалася дислокації штабів і гарнізонів (1 013), перегруповання живої сили і техніки (453), транспорту (429), оборонних споруд (362) та ін. На підставі цих повідомлень УШПР склав 235 розвідувальних зведень, 36 спецповідомлень, 67 тематичних довідок, 36 доповідних записок. Представництвами УШПР при військових радах Першого, Другого, Третього і Четвертого Українських фронтів було підготовлено 225 матеріалів розвідувального характеру¹³⁰.

Крім розвідки, радянські партизани вдавалися й до контррозвідки. На відміну від Росії, де контррозвідувальне забезпечення партизанів нерідко здійснювали оперативно-чекістські групи місцевих органів НКВС, в партизанському русі України контррозвідувальну роботу проводили оперативні частини, які безпосередньо підпорядковувалися розвідувальному відділу УШПР. У 1942–1944 рр. основними завданнями партизанської контррозвідки вважалися:

виявлення та ліквідація в партизанських формуваннях ворожої агентури, засилання власних агентів та розвідників у вороже середовище, протидія контрпартизанським заходам противника, виявлення і ліквідація так званого “ворожого елемента” – бургомістрів, старост, поліцейських, осіб з антирадянським минулим, повстанців, розпропагування особового складу відділів УПА, поліцейських підрозділів та інших частин німецької армії, організація за допомогою спеціальних агентів терористичних актів проти представників німецької окупаційної адміністрації та службовців фашистських спецслужб, їхніх посібників, виявлення політично неблагонадійних партизанів, котрі могли стати об’єктом уваги ворожої розвідки, боротьба з проявами мародерства й дезертирства серед партизанів¹³¹.

Крім невеликого контррозвідувального апарату, в розпорядженні партизанської контррозвідки була розгалужена мережа внутрішньої агентури. Так, в партизанському з’єднанні ім. М. Хрущова під командуванням Д. Ніколайчика внутрішню агентуру формували 11 резидентів, 15 агентів і 150 інформаторів, а в партизанському з’єднанні І. Шитова внутрішня агентурно-інформативна мережа нараховувала понад 190 осіб (16 резидентів, 21 агент, 154 інформаторів). По деяких інших партизанських з’єднаннях картина виглядала так: І. Артюхов – 18, І. Скубко – Ф. Кот – 62, О. Сабуров – 69, М. Салай – П. Коротченко – 50 агентів внутрішньої мережі. А всього внутрішня агентура партизанських загонів і з’єднань України нараховувала 1978 осіб¹³².

Діяльність партизанської контррозвідки уособлювала для мирного населення “око Москви”. А та, кинувши людей на поталу німцям, цинічно вимагала жертвувати усім, бажано життям, заради того, щоб повернулися... репресії, голодомори, колективізації. Тавро “посібника фашистів” міг отримати кожен, хто волею-неволею контактував з німцями, від поліцая до прибиральниці, яка пішла на працю, щоб елементарно вижити. Крім того, в умовах воєнного часу для партизана була велика спокуса спрямувати зброю проти свого особистого кривдника, або проти того, хто не дав харчів, одягу тощо чи дав недостатньо.

Одним із перших прикладів зачистки “ворожого елемента” може бути рейд партизанського загону ім. С. Будьонного під командуванням І. Копьонкіна по території Полтавської і Харківської областей

у вересні 1941 р. – лютому 1942 р. Проходячи по Полтавщині, партизани, за словами командира, скрізь розстрілювали старост, інших *“громадян, лояльно налаштованих до німецької влади”*, а також червоноармійців-оточенців, котрі не хотіли йти з партизанами. Під час перебування загону в селах Велика і Мала Обухівка, Панасівка і Олефіровка було розстріляно 27 осіб, зокрема 5 чоловік, завербованих німецькою розвідкою, 2-х старост, 3-х дезертирів, 17 священників. У селі Касянка бійці загону захопили 12 поліцейських, яких завели до лісу і знищили¹³³.

Про масштаби боротьби з ворожою агентурою і ліквідації так званого пособницького елемента свідчать такі дані. Так, в партизанському з'єднанні під командуванням І. Шитова станом на 17 грудня 1943 р. було взято на оперативний облік 300 партизанів (138 колишніх поліцейських, 41 козак з німецьких добровольчих формувань, 33 колишні вояки Російської Визвольної Армії (РВА) та ін.), з яких 53 особи було розстріляно. Така ж доля спіткала й 130 місцевих мешканців, яких кваліфікували як *“ворожий елемент”*. Серед них були 54 поліцейських, 30 працівників окупаційних установ, 22 націоналісти¹³⁴.

У Кам'янець-Подільському партизанському з'єднанні ім. Ф. Михайлова (А. Одуха) станом на 20 березня 1944 р. оперативною частиною було знищено серед партизанів та місцевого населення 183 особи: 43 націоналісти, 41 німецький агент, 31 німецький чиновник і військовополонений, 39 поліцейських і 2 начальники поліції, 9 фашистських агітаторів і пропагандистів, 13 антирадянськи налаштованих осіб і дезертирів, один вояк РВА. Ще страшніші дані по Чернігівсько-Волинському партизанському з'єднанню (О. Федоров), яким впродовж березня 1943 р. – березня 1944 р. було ліквідовано 290 осіб *“ворожого елемента”*, в тому числі 120 чоловік кваліфіковано як агентів і зрадників¹³⁵.

Серед ліквідованого *“ворожого елемента”* значну кількість становили службовці української допоміжної поліції. Їх, як правило, розстрілювали переважно в 1941–1942 рр., а потім стали приймати до складу партизанських формувань. Щоб потім репресувати вже після закінчення Другої світової. Як писав у своєму звіті начальник особливого відділу Чернігівського партизанського з'єднання ім. М. Попудренка В. Васюк, *“якщо в 1942 р. ми поголовно винищува-*

ли поліцейських як зрадників Батьківщини, то в 1943 р. ми кращу їх частину почали зі зброєю в руках сміливо приймати в партизанські загони”. До цього з’єднання, наприклад, було прийнято 150 колишніх співробітників поліції¹³⁶. Не менш тяжке покарання чекало й інші категорії населення, котрі співпрацювали з фашистським режимом. Так, у звіті партизанського з’єднання А. Одухи зазначалося: *“Зі старостами, вірними служачами німців, партизани жорстоко розправлялися”*¹³⁷.

Показовим є трагічний епізод, який стався в Сумській області, одним із учасників якого був партизан І. Козеха. З цього приводу відомий партизанський командир М. Наумов розповідав: *“Поліцейський спалив хату брата-партизана і його родину, яка нараховувала трьох чоловік. Козеха напав на родину брата того поліцейського і знищив його хату і родину”*. І підсумовуючи сказане, М. Наумов підкреслив: *“Така жорстока боротьба відбувалася на Сумщині в 1942 році між партизанами і поліцаями”*¹³⁸.

Набули поширення невинуваті з юридичної та моральної точок зору страти людей, навіть неповнолітніх. Приміром, жахливий випадок стався на Чернігівщині. Тут, в с. Куликівка Куликівського району, у 1943 р. партизани розстріляли двох підлітків (14–16 років), братів Чави, яких запідозрили в тому, що вони начебто видали поліції місце знаходження партизанського загону. А їхній же батько і старший брат воювали в цей час в лавах Червоної армії. Правду про загибель цих хлопців не вдалося встановити і в післявоєнний час¹³⁹.

Всього внаслідок здійснення агентурно-оперативних і контррозвідувальних заходів безпосередньо в партизанських з’єднаннях і загонах України впродовж 1942–1944 рр. було викрито і знищено 1069 осіб (930 агентів противника і 139 зрадників). Серед місцевого населення було виявлено і ліквідовано 8 ворожих агентів і 1790 осіб, котрих кваліфіковано як зрадників¹⁴⁰.

Утім, розправа партизанів з тими особами, які в різній формі співпрацювали з німцями, не була чимось особливим у роки Другої світової війни. З посібниками окупантів жорстоко поводитися й учасники європейського Руху Опору. Тільки у Франції вже після визволення країни було знищено без слідства і суду понад 40 тис. чоловік. Такі факти зафіксовані і в інших державах Європи (Югославія, Бельгія, Голандія).

За кадром бойових дій

Уже під кінець Другої світової Москва доклала значних зусиль для міфологізації радянських партизанів, а після перемоги над Німеччиною їй поготів. “Лакування” партизанського руху стало однією з підвалин безпрецедентного ідеологічного накату, покликаного нав’язати світові радянську версію Другої світової, версію, згідно з якою вся вина перекладалася на німців (ніби не було місця пакту Молотова–Рібентропа), а національно-визвольні рухи проголошувалися профашистськими. Відтак радянських партизанів називали винятково народними месниками, наділяли надлюдськими вольовими та моральними чеснотами. Партизани ставали героями художніх фільмів, театральних вистав, літературних творів. Лише в 1944–1974 рр. в Україні було видано 274 збірників документів, мемуарів і спогадів, науково-популярних книг, а також 189 художніх творів загальним накладом понад 2 млн. примірників.

Водночас практично абсолютне табу було накладене на інформацію, яка не вкладалася в наперед задану ідеологічну канву. Не розглядалися навіть причини, які гальмували розвиток партизанського руху, поза критикою залишалися дії та поведінка відомих партизанських ватажків, стосунки між ними та вищими штабами, а також м’яко кажучи, непривабливі сторони діяльності партизанів. Показово, скажімо, що на прорахунки Москви, які не дозволили їй задіяти партизанський чинник на повну силу, першими звернули увагу представники німецької сторони. Зокрема, з цього приводу відомий німецький військовий діяч, генерал-полковник Л. Рендуліч стверджував, що радянське керівництво “було далеке від того, щоб використати всі можливості для організації і ведення боротьби в тилу противника”, хоча, за його словами, саме в СРСР ще в 1933 р. була розроблена “доктрина ведення партизанської війни”¹⁴¹.

Загалом можна виділити декілька факторів, які стримували розвиток радянського партизанського руху.

Перший. У 1939–1941 рр. Москва так і не спромоглася спрогнозувати роль партизанського руху в майбутній війні й належним чином підготуватися.

Другий. У червні 1941 – травні 1942 рр. не вдалося виробити єдиний погляд на форми організації радянського партизанського руху та керівництва ним.

Третій. З осені 1942 р. і впродовж 1943 р. партизани недостатньо забезпечувалися зброєю, набоями, засобами радіозв'язку, відповідними кадрами. Москва ставила українських партизанів на нижчий щабель порівняно з партизанами Білорусі та Росії, які діяли в тилу військ вермахту, націлених на Москву та Ленінград.

Четвертий. На готовність певних прошарків українського населення захищати радянську владу, зокрема й брати участь у партизанському русі, або ж активно підтримувати його учасників суттєво вплинули гнітючі наслідки колективізації сільського господарства, Голодомору 1932–1933 рр., політичних репресій 1930-х років. До того ж, у західних областях УРСР майже абсолютною підтримкою місцевого українського населення користувалася ОУН.

П'ятий. Агітація підпільників та партизанів серед населення України, виявилася малоефективною. Цю обставину ще 5 жовтня 1942 р. відзначив у своїй постанові і нелегальний ЦК КП(б)У¹⁴².

Шостий. “Темні” сторони діяльності радянських партизанів.

Морально-етична поведінка партизанів значною мірою залежала від їхніх ватажків. Однак ті, м'яко кажучи, далеко не завжди тримали марку, бо ж самі були продуктом суспільства, де панували моральні цінності, понівечені ідеологією класової боротьби та войовничим атеїзмом. Командирами та начальниками штабів, комісарами ставали люди різного віку, виховання, освітнього та культурного рівня, що теж не могло не позначитися.

Вже на засіданні нелегального ЦК КП(б)У 26 листопада 1942 р. керівник підпільно-партизанським рухом на Чернігівщині О. Федоров зауважив, що “...в підпіллі королів розвелось до чорта, треба їх закликати до порядку”¹⁴³. Правда, й сам він був таким “королем”. Український письменник М. Шеремет, який у грудні 1942 р. – квітні 1943 р. перебував у партизанських з'єднаннях С. Ковпака та

О. Федорова, в доповідній записці на ім'я М. Хрущова відзначав, що в багатьох партизанських командирів *“дуже розвинене самолюбство”* і рекомендував ЦК КП(б)У декому з них *“привити почуття більшовицької скромності і відповідальності”*¹⁴⁴. А капітан Я. Коротков, командирований УШПР до Сумського партизанського з'єднання, в листі від 21 березня 1943 р. на ім'я Т. Строкача писав, що С. Ковпак і С. Руднєв *“вважають себе “цар” і “бог”*”.

Між штабом партизанського руху й партизанськими командирами виникали постійні тертя. З кінця 1942 р. штаб почав посилати в партизанські формування своїх представників для ознайомлення з їх станом. Ці заходи не могли сподобатися багатьом партизанським ватажкам, звиклим упродовж 1941–1942 рр. вести бойові дії на власний розсуд, мало рахуючись із фронтовими обставинами.

З іншого боку, окремі партизанські командири були схильні брати *“тайм-аут”* у збройній боротьбі. У цьому контексті показовими є свідчення М. Попудренка. Ось деякі нотатки з його щоденника: *“14.09.42. Факт залишається фактом, ми з противником не боролись... Мені здається, що коли б нам не треба було їсти, тоді б ми не чіпали і поліцію. Подивися на свої дії і бачиш: весь час ведемо оборонну війну. Коли на нашу оборону наткнуться – ведемо бій, після підемо і т. п. ... 12.01.43. Відверто кажучи, ми за три з невеликим місяця нічого суттєвого не зробили. Чотири рази посилали на залізницю, але безрезультатно, і дві операції безуспішні. Живемо та хліб переводимо. Правда, був час, коли щоденно вели бої, а хліба не бачили”*¹⁴⁵.

Факти невиконання партизанами бойових завдань, які ставилися перед ними ЦК КП(б)У і УШПР, були непоодинокими. Коли на початку лютого 1943 р. об'єднаний загін під командуванням М. Наумова мав вирушити у *“Степовий”* рейд, то група командирів і партпрацівників Сумщини почала пручатися цьому задуму.

А ось запис у щоденнику командира загону ім. Й. В. Сталіна Г. Балицького (з'єднання О. Федорова) за 2 травня 1943 р.: *“Сьогодні і вчора з ранку був запрошений до Федорова на сніданок і обід. Була самогонка і добра закуска. Тов. Федоров весь час танцював... Все це добре, але погано те, що впродовж кількох десятків днів не ведемо бою з противником, не руйнуємо залізничні шляхи і не пускаємо під укіс ешелони. Чортівська нудота без бою...”*¹⁴⁶.

Крім того, як згадував у своїх спогадах П. Вершигора, “у більшості великих партизанських формувань, які особливо розрослися до 1943 р., була певна тенденція триматися так званої “лісової тактики”, тобто ухилятися від бойових дій в степових районах України. Це відзначав і М. Наумов. У своєму щоденнику від 2 січня 1944 р. він критикував В. Бегму, О. Сабурова та С. Маликова, які “засиджувалися в болотах і лісах”¹⁴⁷.

Особливо відчувалося небажання окремих партизанських командирів на початку 1944 р. йти рейдами в Галичину. 15 травня 1943 р. помічник начальника оперативного відділу УШПР П. Горлач, який перебував у партизанських з’єднаннях на Поліссі, інформував Т. Строкача, що О. Сабуров не бажає виконувати бойові завдання, хоча його з’єднання забезпечене всім необхідним.

Як згадував М. Наумов, багато командирів “не хотіли йти туди”, бо розуміли, що зіткнуться з багатьма труднощами. Це стувалося й Сумського партизанського з’єднання, яке після С. Ковпака очолив П. Вершигора. За його словами, частина командирів і бійців, особливо з числа старих кадрів, не бажали йти в рейд, посилаючись на стан здоров’я і вимагаючи відпустки. Лише ознайомивши партизанів зі вказівками ЦК КП(б)У і УШПР, командир навів порядок і вгамував особовий склад, але частину бійців і командирів довелося таки звільнити і відправити додому¹⁴⁸.

А ось красномовний запис під 15 січня 1944 р. в щоденнику Г. Балицького: “Можна сказати одне, що дуже нудно і прикро сидіти без справи. Настав такий відповідальний період, а ми, чорт забирай, сидимо і не воюємо, не б’ємо німців, крім того, що кілька невеликих груп сидить на залізниці Ковель – Сарни”¹⁴⁹. Важко збагнути, чому бійці Г. Балицького були бездіяльні, адже в цей час забезпечення партизанів зброєю і набоями було цілком задовільним.

Причину нудного “сидіння” партизанів своєрідно пояснює запис у щоденнику М. Наумова за 2 січня 1944 р.: “...Генерал-майор Федоров, по словах Богуна (представник спецслужб – Авт.), грає з 3-х годин ранку в карти і нікуди не ходить”¹⁵⁰, тобто сидить у лісі. А саме в цей час О. Федоров став двічі Героєм Радянського Союзу!

Труднощі ведення бойових дій у західних районах України деморалізуюче вплинули на окремих командирів. 26 квітня 1944 р. працівники радіовузла партизанського з’єднання ім. В. І. Леніна

О. Хабло і М. Вовчик-Блакитна повідомляли УШПР: *“За час свого існування з’єднання Іванова жодного Вашого наказу не виконало, тому що командування відтягує час до тих пір, поки виконання їх стане неможливим, і з’єднання продовжує бездіяльність”*. Далі зазначалося, що, отримавши наказ УШПР про вихід на територію Львівської області, командування з’єднання замість виконання зайнялося пошуком повстанських баз і складів, згаявши можливість прориву в заданий оперативний район¹⁵¹.

Не вдалося уникнути в партизанському русі й приписок. Так, у звіті оперативного відділу УШПР за 1942–1944 рр. з’явилася фантастична цифра в 468 682 вбитих і поранених вояків противника та його посібників¹⁵², яка, мабуть, разів у десять перевищувала реальні результати. М. Попудренко наводить факти фальсифікації у зведеннях О. Федорова. Приміром, коли 11 березня складалося зведення про підсумки боїв у районі Софійських дач, то спочатку втрати противника оцінили в 52 особи, а потім вивели цифру 210. А у зведенні за 23 березня 1942 р. після боїв в Єлінських лісах, коли, за словами М. Попудренка, ніхто не бачив вбитих ворогів, німецькі втрати оцінили в 473 особи¹⁵³. Зрештою, 25 жовтня 1942 р. начальник оперативної групи УШПР по Сумській області Я. Мельник писав Т. Строкачу: *“Про Сабурова відгукуються дуже погано і називають його аферистом за те, що він приписав собі всі заслуги і подвиги загонів, які не перебували в його підпорядкуванні”*¹⁵⁴.

Аналогічні факти фіксуються й пізніше. 23 червня 1943 р. заступник начальника УШПР В. Соколов надіслав М. Попудренку радіограму. У ній зазначалося: *“По донесенню Салая знищено всього 144 фашистів, а не 780, як вказуєте Ви”*¹⁵⁵. А в листі комісара М. Негрєєва (з’єднання М. Салая) від 9 вересня 1943 р. повідомлялося, що заступник командира з’єднання з розвідки Я. Коротков не створив власну агентурну мережу, а дурих УШПР, надсилаючи розвідувальну інформацію, отриману ним від інших з’єднань та спецгрупи Головного розвідувального управління Червоної армії на Чернігівщині¹⁵⁶. У радіограмі ж від 5 вересня 1943 р. до УШПР В. Бегма та І. Федоров повідомляли, що командир Чернігівсько-Волинського з’єднання О. Федоров приписує собі всі підірвані ворожі ешелони на залізницях Брест – Ковель, Брест – Мінськ, Ковель – Сарни, де діяли мінери інших партизанських формувань¹⁵⁷.

Звичайно, УШПР вимагав від партизанських командирів об'єктивних даних. Ще 30 липня 1943 р. Т. Строкач в одній із радіограм наголошував: *“Попереджую під особисту відповідальність командирів і комісарів з'єднань, загонів, що відомості повинні бути перевірені і правдиві. Винуватців за брехливі донесення строго карати”*¹⁵⁸. Але, зрозуміло, що партизани не могли бути “святішими” за радянську Ставку Верховного головнокомандування, яка у зведеннях Інформбюро систематично подавала неправдиві відомості про втрати німецьких військ. Крім того, й сам УШПР інколи закривав очі на партизанські приписки, оскільки “згори” постійно вимагали підвищення ефективності бойових дій партизанських загонів, а сталінська рука була важкою.

Багато клопоту завдав УШПР С. Ковпак, який користувався надзвичайним авторитетом як серед партизанів, так і серед значної частини населення. Про це знали й німці. У меморандумі Зондерштабу “Р” (Росія), захопленому в 1944 р. радянськими партизанами, німецькі експерти констатували, що в Москві С. Ковпака вважають *“батьком партизанського руху в Україні”*, що С. Ковпак – загальновизнаний авторитет серед командирів і рядового складу партизанів¹⁵⁹.

Як людина з характером, часто вперта і непоступлива, інколи емоційна, не дуже обережна у висловах на адресу керівних органів, С. Ковпак був негативно налаштований до осіб, котрі перебували в тилу і працювали в штабах. 30 березня 1943 р. із з'єднання С. Ковпака на адресу Т. Строкача надійшло таке повідомлення: *“Ковпак говорить: “Коли я був на прийомі у тов. Сталіна, він мені прямо сказав – якщо будуть присилати до Вас “НКВСників”, то гоніть їх звідти, їм там нема чого робити”*¹⁶⁰. А в доповідній співробітника

Командир 1-ї Української партизанської дивізії ім. С. А. Ковпака П. Вершигора.

розвідвідділу УШПР Я. Короткова від 16 квітня 1943 р. зазначалося, що С. Ковпак говорив так: *“Я розмовляв з тов. Сталіним і проводжу директиви партії і уряду, а там, в штабі, шкідники сидять, роблять контрреволюцію, за наш рахунок ордени отримують, після війни знімати будемо ордени...”*¹⁶¹. Не дуже подобались УШПР постійні радіограми із Сумського з'єднання з вимогою збільшення поставок зброї і набоїв партизанам. Інколи С. Ковпак надсилав такі радіограми безпосередньо до Кремля.

Командир Чернігівського партизанського з'єднання М. Попудренко. 1943 р.

Конфлікт між С. Ковпаком і УШПР спалахнув і тоді, коли в березні 1943 р. штаб вирішив призначити заступником командира Сумського з'єднання з розвідки капітана Я. Короткова, колишнього співробітника НКВС УРСР. Коли останній 20 березня 1943 р. прибув до з'єднання, С. Ковпак і С. Руднев відмовилися з ним працювати. 23–26 березня 1943 р. Т. Строкач настирливо вимагав, щоб С. Ковпак і С. Руднев виконали рішення, однак нічого не добився. Тоді, мабуть, у начальника УШПР виник задум викликати С. Ковпака до Москви начебто для того, щоб той отримав нове бойове завдання для Сумського з'єднання, а можливо й для того, щоб усунути його від командування.

26 березня 1943 р. Т. Строкач запросив думку С. Руднева і С. Ковпака. 28 березня від С. Ковпака та його комісара надійшла така відповідь: *“Виклик Ковпака вважаємо недоцільним. Про стан тилу може доповісти Сиромолотний. Подальші завдання роботи давайте листовно або по рації. Обставини вимагають тол, патрони”*. На цьому конфлікт було вичерпано. Вочевидь Т. Строкач зрозумів, що тягатися з Героєм Радянського Союзу, легендарним партизанським ватажком, особисто знайомим із Й. Сталіним УШПР не під силу.

Негативну роль у стосунках С. Ковпаком з УШПР відіграв член ЦК КП(б)У І. Сиромолотний, відряджений ЦК і штабом наприкінці жовтня 1942 р. до партизанських з'єднань С. Ковпака та О. Сабурова. Після завершення рейду він залишився при штабі С. Ковпака. Невдоволений своїм незрозумілим статусом І. Сиромолотний став налаштовувати С. Ковпака та С. Руднева проти керівництва УШПР, водночас інтригуючи серед партизанів проти С. Руднева.

Невдовзі Т. Строкач від своїх інформаторів та інших осіб отримав відомості, що тональність критики в бік УШПР задає І. Сиромолотний і *“штаб Український всі троє (І. Сиромолотний, С. Ковпак і С. Руднев – Авт.) тільки лають, разом з його керівництвом”*. А 22 березня 1943 р. секретар ЦК КП(б)У М. Співак і Т. Строкач зажадали від І. Сиромолотного, щоб він першим літаком прибув до Москви з доповіддю.

Після повернення І. Сиромолотного до Москви (12 квітня 1943 р.) Т. Строкач підготував у травні 1943 р. записку на адресу ЦК КП(б)У, в якій писав: *“...тов. Сиромолотний зі своїм завданням не впорався, став на шлях створення сварок між командиром і комісаром з'єднання, з одного боку, між командуванням та Українським штабом, з іншого боку”*¹⁶². Однак, на скільки відомо, І. Сиромолотний так і не був покараний.

Чимало суперечностей виникало між партизанськими командирами. Поширеною була практика скарг один на одного. Партизанські щоденники містять образливі характеристики. Першу інформацію про конфліктну ситуацію в командному середовищі партизанського руху ЦК КП(б)У і УШПР отримали від Я. Мельника, який очолив оперативну групу ЦК КП(б)У і УШПР по Сумській області. У листі від 25 жовтня 1942 р. до секретаря ЦК КП(б)У Д. Коротченка він писав, що зіткнувся *“з самодурством Сабурова і Сиромолотного”*, які не хотіли виділяти йому людей для підпільної роботи й організації нових партизанських загонів. А 3 грудня 1942 р. секретар Сумського підпільного обкому П. Куманьок поскаржився вже на С. Ковпака і С. Руднева, звинувачуючи їх в небажанні виділити людей для укомплектування підпільних райкомів партії¹⁶³.

Особливо посилювалися суперечки між партизанськими ватажками після створення наприкінці 1942 р. – на початку 1943 р. обласних штабів партизанського руху (ОШПР). Так, начальник Житомирсько-

го ОШПР О. Сабуров постійно конфліктував з командиром з'єднання С. Маликовим, який до того ж був секретарем Житомирського підпільного обкому партії. Не ладилися справи в начальника Рівненського ОШПР В. Бегми з командиром з'єднання І. Федоровим.

Важко склалися стосунки і в начальника Кам'янець-Подільського ОШПР С. Олексенка з підлеглими йому партизанськими командирами. Після втручання ЦК КП(б)У і УШПР С. Олексенко, І. Скубо та І. Шитов надіслали 1 липня 1943 р. М. Хрущову таку радіограму: *“Недомовленості перших днів зустрічі врегульовані, зараз серед нас взаємини самі справжні, більшовицькі і нехай не думають, що ми будемо битися між собою, а не з німцями”*¹⁶⁴.

Упродовж березня – червня 1943 р. тривав конфлікт між комісаром Вінницького партизанського з'єднання Я. Мельником і малоавторитетним командиром з'єднання І. Шушпановим, доки останній не був замінений Я. Мельником. 14 липня 1943 р. ЦК КП(б)У і УШПР залагодили суперечку між І. Хитриченком і С. Лішивським на Київщині. Командиром з'єднання призначався І. Хитриченко, а його опонент очолив один із партизанських загонів.

Не можна оминати увагою стосунки між О. Федоровим та його командирами М. Попудренком і Г. Балицьким. У щоденнику М. Попудренка за 16 квітня 1942 р. є запис про те, що під час сніданку О. Федоров сильно образив його. М. Попудренко постійно наголошував, що за командування О. Федорова партизани часто уникали активних дій: *“Скажу відверто: я в корні з цим не згодний. Наші дії повинні бути активними, а не пасивними. Ми в тилу й існуємо для того, щоб нищити ворога і порушувати його нормальне життя в тилу. Це наше пряме завдання”*¹⁶⁵.

Особливо детективною виглядає історія про намір УШПР начебто подати Г. Балицького до нагородження другою Золотою Зіркою Героя Радянського Союзу. Коли такі чутки чи плітки дійшли до О. Федорова, тоді він разом зі своїм комісаром В. Дружиніним надіслали Т. Строкачу таку радіограму: *“Маємо такі дані, що нібито Ви хочете Балицького подати до нагородження другою медаллю “Золота Зірка”; якщо так, то переконливо просимо утриматися до нашої зустрічі”*. Але 8 лютого 1944 р. УШПР розвіяв занепокоєння О. Федорова й повідомив, що про нагородження Г. Балицького мова не йде¹⁶⁶.

О. Федорову багато чого вибачали й добре нагороджували, хоча деякі його дії були малозрозумілими, а то й боягузницькими. Він півтора місяця (вересень – жовтень 1941 р.) блукав по території Полтавської і Чернігівської областей, доки знайшов організований М. Попудренком обласний партизанський загін. Коли Чернігівське з'єднання наприкінці 1942 – на початку 1943 р. було заблоковане противником у Клітнянських лісах Орловщини (Росія), то О. Федоров зі своїм комісаром В. Дружиніним без будь-яких пояснень раптово вилетіли до Москви з аеродрому орловських партизанів.

З цього приводу командир Рейментарівського загону ім. М. Щорса Б. Тунік записав у щоденнику: *“Викрутився, врятував себе і комісара, а народ кинув на поталу ворогові”*. На думку Б. Туніка, саме з вини О. Федорова партизанський рух на Чернігівщині восени 1941 р. не набув належного розвитку, й лише в 1943 р. справи пішли на краще, що було пов'язано з діяльністю М. Попудренка¹⁶⁷.

Важливе значення для розгортання партизанського руху в Україні мали настрої місцевого населення. На них впливали як події на фронтах війни і політика окупаційної влади, так і поведінка самих партизанів. У першу чергу на стосунках населення з партизанами негативно позначалися так звані “господарські” операції партизанських загонів із забезпечення себе продовольством. Частину харчів партизани вилучали у нацистів, іншу доводилося добувати у місцевого населення. При цьому поруч із добровільною передачею населенням харчів і фуражу партизанам типовими були реквізиції та мародерства, навіть із застосуванням неприхованого насильства.

Так, 18 жовтня 1942 р. співробітник УШПР О. Гаврилюк, котрий перебував у відрядженні на Сумщині, інформував начальника УШПР Т. Строкача про те, що окремі бійці партизанських загонів О. Сабурова займаються мародерством і навіть збройним пограбуванням¹⁶⁸. На поведінку партизанів О. Сабурова скаржився начальнику УШПР й уповноважений ЦК КП(б)У І. Сиромолотний. В листі від 23 березня 1943 р. він писав: *“...Його загони розповзлися по багатьох місцях, не припиняють найдикішого мародерства”*¹⁶⁹.

3 березня 1943 р. інформатор “Кармен” надіслав на ім'я начальника УШПР таку радіограму із Сумського з'єднання: *“Повідомляю, що багато із загону займаються мародерством, беруть все, що трапляється їм під руку, аж до того, що беруть ковдри, прости-*

радла, білизну потрібну і непотрібну їм. Командування ніяких заходів не вживає”¹⁷⁰.

Радисти О. Хабло і М. Вовчик-Блакитна скаржилися 26 квітня 1944 р. Т. Строкачу на бійців Волинського з'єднання ім. В. І. Леніна: *“...Мародерство досягло вищих меж і населення вважає нас безжалісними бандитами. Зараз з'єднання майже не шкідливе для німців, є великим паразитом для населення і завдає шкоди, озлоблюючи населення проти радянських партизанів”¹⁷¹.*

Негативно відгукувався про поведінку партизанів з'єднань Л. Іванова та І. Шитова командир спец загону НКДБ СРСР “Переможці” Д. Медведєв. Під час однієї зустрічі наприкінці війни він сказав: *“Коли я розмовляв із Шитовим та Івановим про те, що їхні бійці займаються бандитизмом і грабунками, не кажучи про пиятику, і вимагав навести порядок, дисципліну, колишній комісар батальйону Шитова сказав мені: “Що Ви хочете, щоб нас в першому ж бою вбили наші партизани”. – Вони боялися своїх партизанів. Про всі ці неподобства в свій час я ставив до відомого командування в Москві. Вони грабували багато радянських людей, також місцевих мешканців, котрі прийшли до нашого загону”¹⁷².*

Не без того, щоб командування партизанськими формуваннями, УШПР і ЦК КП(б)У намагалося вести боротьбу з усім цим. Так, 28–29 травня 1943 р. нарада членів нелегального ЦК КП(б)У, командирів і комісарів українських партизанських з'єднань на Поліссі у своїй резолюції зазначила таке: *“Командуванню з'єднань знищувати в корені прояви всякого роду мародерства і грубого насильства над мирними жителями, притягаючи винних до суворой відповідальності, аж до розстрілу. Засудити і заборонити шкідливу, непартійну практику натуральних податків на селян в тилу ворога, яка проводиться окремими партизанськими загонами і яка викликає незадоволення у місцевого населення і порушує правильні, радянські взаємини з ними”¹⁷³.* Однак викоринити мародерство виявилось не під силу, що надзвичайно погіршувало образ радянських партизанів серед населення.

Цікаві думки з цього приводу висловив Г. Балицький. 23 червня 1943 р. він зробив такий запис: *“...Будемо правильно вести себе серед селян, тоді противник ніколи не буде мати співчутливих, але коли партизани забудуть про правильне проведення політики пар-*

Група партизанських командирів і комісарів. Третій зліва – О. Федоров, далі – І. Федоров, В. Бегма, Г. Балицький, Л. Кизя. 1 січня 1944 р.

тії і радянської влади серед мирного населення, тоді ворог обов'язково використає все це. Ворог особливо використає те становище, коли партизани займаються мародерством..."¹⁷⁴. Але найглибшою є думка М. Наумова: "...Люди, котрі звикли до мародерства, до легкої поживи – це майбутні бандити"¹⁷⁵.

Партизанський рух виявився піддатливим і до такого лиха, як зловживання спиртним. Утім, заради справедливості слід зауважити, що до цього нерідко спонукали непрості обставини партизанського побуту: проживання взимку в наметах і землянках, які навесні і восени нерідко заливало водою, поранення, необхідність зняти стрес після важких боїв і перемаршів на далеку відстань. Класичну картину вживання алкоголю партизанами зобразив у своєму щоденнику М. Попудренко: "Взагалі без дати не пили, але пили щоденно. Правда, п'яними ніколи і ніхто не був. Пили чесно"¹⁷⁶.

А ось, як характеризував місцеві партизанські загони на півночі Київської області командир партизанського з'єднання ім. І. Боровика В. Ушаков в радіограмі від 28 червня 1943 р. до УШПР: "Всі ці сімейні партизанські загони не боєдатні, займаються пиятикою, вилученням майна у населення..."¹⁷⁷. Г. Балицький же у своєму щоденнику за 8 жовтня 1943 р. відзначив, що командир 3-ї роти Плато-

нов напився і зірвав операцію; до втрати свідомості перепилися і його командири взводів Нікітін і Кримханов¹⁷⁸. Утім, усі вони відбулися легким переляком: двох попередили, а командира роти зняли з посади, але потім знову поновили на ній. А 22 жовтня Г. Балицький записав: *“...В 9.00 підійшов тов. Медведєв зі своїм загonom, розташувався північніше мого загону. Майже весь день пили. У Медведєва до чорта самогонки, у нього є свій апарат...”*¹⁷⁹.

На моральний стан особового складу партизанських формувань негативно впливало “жіноче” питання, а особливо негідна поведінка в цьому контексті окремих командирів і політпрацівників. Першим звернув увагу на це уповноважений УШПР Г. Мельник, котрий перебував у партизанських загонах О. Федорова. В листі від 13 листопада 1942 р. він писав, що *“спостерігається співжиття командира і комісара з’єднання з бійцями-партизанками, а у командира Сталінського загону тов. Попудренка співжиття вкоренилося”*. При цьому Г. Мельник висловив припущення, що таке “співжиття” в подальшому *“може позначитися на бойовій роботі негативно”*¹⁸⁰.

Зазначені факти підтвердив згадуваний вище М. Шеремет. У доповідній записці від 13 травня 1943 р. ЦК КП(б)У він писав, що *“слабке, дошкульне місце у федорівському з’єднанні – це жінки. Їх, по-перше, багато, по-друге, діляться вони на дві категорії: кухарки і коханки. Бойових дівчат у Федорова мало”*. При цьому він досить негативно охарактеризував у моральному плані й самого О. Федорова: *“Він легко ображає людей, які в чомусь не згодні з ним, не терпить заперечень, має надмірно розвинене самолюбство. В розмові не може обійтися без мата і грубо поводитьься з жінками”*¹⁸¹.

Про грубість і нестриманість О. Федорова писав і його заступник М. Попудренко, занотувавши ще 22 серпня 1942 р., що розмови серед бійців про *“баб та командирів”* небезпідставні і що він сам не є безгрішним, а тому треба з цим *“покінчити раз і на завжди”*. Не кращою була ситуація і в з’єднанні О. Сабурова. У доповідній записці лектора ЦК К. Дубини про перебування у ворожому тилу (вересень 1943 р.) до ЦК КП(б)У зазначається: *“...в з’єднанні тов. Сабурова майже кожний командир загону, за прикладом командира і комісара, мають “жінок”. Всі про це знають”*¹⁸².

Післямова

Якщо подивитися на радянський партизанський рух в Україні крізь призму боротьби з німецькими окупантами, то його вплив на перебіг війни між СРСР та Німеччиною був вагомим. Партизанські загони та з'єднання розгромили 411 ворожих гарнізонів, комендатур та кущів поліції, 56 штабів частин і з'єднань противника, захопили з боєм 139 районних центрів та інших населених пунктів та об'єктів, зруйнували і спалили 402 промислових підприємства, 59 електростанцій, 1117 сепараторних пунктів, 915 складів.

Чималим був внесок партизанів у дезорганізацію системи комунікацій нацистів. Підірвано 4958 ешелонів та 61 бронепотяг, знищено та пошкоджено 5294 паровози, близько 52 тис. вагонів, платформ, цистерн, розгромлено 44 залізничні станції, знищено 607 залізничних та 1589 шосейних мостів.

У боях і диверсіях партизанськими загонами було підбито й пошкоджено понад 3,6 тис. одиниць бойової техніки та артилерійсько-мінометного озброєння, 13,5 тис. автомашин і 1444 трактора. Помітними були втрати німців у живій силі. Серед партизанських трофеїв – 13 танків і бронемашин, 190 гармат, 67 ПТР, 506 мінометів і гранатометів, 3217 кулеметів, 5971 автомат, 60355 гвинтівок, 2903 пістолети і револьвери, 63,3 тис. мін та снарядів, 27,2 тис. гранат, 12,2 млн. патронів, 28 тонн вибухівки¹⁸³.

Якщо в червні 1941 р. – червні 1942 р. серед партизанів більшу частину становили особи, мобілізовані до лав партизанського руху по лінії партійно-радянських органів, співробітники системи НКВС, а також військовослужбовці, котрі опинилися в оточенні, то вже восени 1942 р. все частіше стали приєднуватися тисячі тих, хто став об'єктом нацистських репресій. За словами відомого німецького історика В. Герлиця, *“Партизанська війна була відповіддю на розстріли заложників, масову депортацію, голод і розруху”*¹⁸⁴.

У партизанському русі в Україні брали участь представники 62 національностей колишнього СРСР, антифашисти з багатьох країн Європи. Але основу партизанських формувань становили українці (59 %), росіяни, (22,2 %) та білоруси (6,6 %). Прошарок представниць жіночої статі становив 6,1 %¹⁸⁵.

Звання Героя Радянського Союзу отримали близько 100 партизанів України. А Сидір Ковпак та Олексій Федоров стали двічі Героями Радянського Союзу й були єдиними, хто мав такі високі нагороди серед усіх партизанів колишнього СРСР. Орденами та медалями було нагороджено 33 254 учасника партизанського руху в Україні, зокрема в 1941 р. – 29 осіб, 1942 р. – 611 осіб, 1943 р. – 7344 особи, 1944 р. – 17150 осіб, 1945 р. – 8120 осіб¹⁸⁶.

На 1 січня 1945 р. в партизанських загонах і з'єднаннях, штабах нараховувалось 646 осіб з військовими званнями вищого, середнього та молодшого командного складу Червоної армії: 8 генерал-майорів, 2 полковника, 13 підполковників, 37 майорів, 104 капітани, 149 старших лейтенантів, 83 лейтенанти і 72 молодших лейтенанти.

Водночас великою трагедією для України стало те, що, виганяючи німців, українські радянські партизани розчищали дорогу для повернення не менш жахливої зверхності Москви.

Список використаних джерел та літератури

¹ *Кентій А. В., Лозицький В. С.* Війна без пощади і милосердя. Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні 1941–1944. – Київ, 2005. – С. 4.

² Там само. – С. 12–13.

³ *Памяти павших. Великая Отечественная война 1941–1945.* – Москва, 1995. – С. 20.

⁴ *Історія застерігає. Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їхніх посібників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни.* – Київ, 1986. – С. 22.

⁵ *Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Документы и материалы.* – Москва, 1999. – С. 18–19.

⁶ *Армстронг Дж.* Советские партизаны. Легенда и действительность. 1941–1944. Перевод с английского. – Москва, 2007. – С. 15.

⁷ *Кентій А. В., Лозицький В. С.* Згадана праця. – С. 5.

⁸ Партизанское движени... – С. 17–18.

⁹ Там само. – С. 18–20.

¹⁰ Там само. – С. 62.

¹¹ *Строкач Тимофій.* Наш позивний – свобода. – Київ, 1964. – С. 16.

¹² *Кентій А. В., Лозицький В. С.* Згадана праця. . – С. 30.

- ¹³ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1941–1976. – Київ, 1977. – Т. 2. – С. 6.
- ¹⁴ *Кентій А. В., Лозицький В. С.* Згадана праця. – С. 34.
- ¹⁵ Там само. – С. 42; *Строкач Тимофій.* Згадана праця. – С. 27.
- ¹⁶ З архівів ВУЧК ГПУ НКВД КГБ. Спецвипуск. – № 1 (12). – 2000. – С. 84–85.
- ¹⁷ *Кентій А. В., Лозицький В. С.* Згадана праця. – С. 43.
- ¹⁸ Там само. – С. 43–44.
- ¹⁹ Там само. – С. 44.
- ²⁰ Там само. – С. 44–45.
- ²¹ Известия ЦК КПСС. – 1990. – № 8. – С. 214.
- ²² ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 8. – Спр. 65. – Арк. 25.
- ²³ Партизанское движение... – С. 62–63.
- ²⁴ З архівів ВУЧК ГПУ НКВД КГБ. Спецвипуск. – № 1 (12). – 2000. – С. 71.
- ²⁵ Українська політична еміграція. 1919–1945. Документи і матеріали. – Київ, 2008. – С. 485.
- ²⁶ Історія застерігає... – С. 37–39.
- ²⁷ Там само. – С. 43–45, 53–54.
- ²⁸ Там само. – С. 77–78.
- ²⁹ *Кентій А. В., Лозицький В. С.* Згадана праця. – С. 45, 50.
- ³⁰ Там само. – С. 49.
- ³¹ Там само.
- ³² ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 272. – Арк. 71–75.
- ³³ Партизанское движение... – С. 114–115.
- ³⁴ Итоги Второй мировой войны. Сборник статей. Перевод с немецкого. – Москва, 1957. – С. 147.
- ³⁵ *Кентій А. В., Лозицький В. С.* Згадана праця. – С. 118.
- ³⁶ Партизанское движение... – С. 119.
- ³⁷ ЦДАГО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 53. – Арк. 63.
- ³⁸ *Кентій А. В., Лозицький В. С.* Згадана праця. – С. 119–120.
- ³⁹ ЦДАГО України. – Ф. 94. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 111.
- ⁴⁰ Там само. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 53. – Арк. 94–107.
- ⁴¹ Там само. – Ф. 94. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 110.
- ⁴² Партизанское движение... – С. 132–135.
- ⁴³ Комуністична партія України... – С. 8–10.
- ⁴⁴ *Кентій А. В., Лозицький В. С.* Згадана праця. – С. 131.
- ⁴⁵ Там само. – С. 130.
- ⁴⁶ Там само. – С. 130–131.
- ⁴⁷ Там само. – С. 132.
- ⁴⁸ Там само. – С. 128.
- ⁴⁹ Там само. – С. 128–129.
- ⁵⁰ Там само. – С. 129.
- ⁵¹ Там само. – С. 141.

- ⁵² Там само. – С. 221.
- ⁵³ Україна партизанська. 1941–1944. Партизанські формування та органи керівництва ними. Науково-довідкове видання. – Київ, 2001. – С. 64–65.
- ⁵⁴ ЦДАГО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 70. – Арк. 220.
- ⁵⁵ Там само. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 20.
- ⁵⁶ Від Полісся до Карпат. Карпатський рейд Сумського партизанського з'єднання під командуванням С. А. Ковпака (червень – вересень 1943 р.): очима учасників, мовою документів. – Київ, 2005. – С. 7.
- ⁵⁷ Там само. – С. 83–84.
- ⁵⁸ *Кентій А. В.* Українська повстанська армія в 1942–1943 рр. – Київ, 1999. – С. 145.
- ⁵⁹ Федеральний архів Німеччини. ВАВ. – NS 19/1433. – В1.126.
- ⁶⁰ *Кентій А. В., Лозицький В. С.* Згадана праця. – С. 159.
- ⁶¹ Від Полісся до Карпат. – С. 103–105.
- ⁶² ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 494. – Арк. 18; ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 22. – Арк. 25.
- ⁶³ Україна партизанська. 1941–1945... – С. 15.
- ⁶⁴ *Кентій А. В., Лозицький В. С.* Згадана праця. – С. 228.
- ⁶⁵ Там само. – С. 230.
- ⁶⁶ ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 125. – Арк. 14.
- ⁶⁷ Україна партизанська. 1941–1945... – С. 235.
- ⁶⁸ *Кентій А. В., Лозицький В. С.* Згадана праця. – С. 167.
- ⁶⁹ ЦДАГО України. – Ф. 326. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 226.
- ⁷⁰ Там само. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1388. – Арк. 99.
- ⁷¹ *Старинов И.* Записки диверсанта. – Москва, 1997. – С. 408–409.
- ⁷² *Кентій А. В., Лозицький В. С.* Згадана праця. – С. 170–172.
- ⁷³ Там само. – С. 179, 265.
- ⁷⁴ *Кентій А. В., Лозицький В. С.* Згадана праця. – С. 144.
- ⁷⁵ Там само. – С. 183.
- ⁷⁶ Там само. – С. 182.
- ⁷⁷ Там само. – С. 193.
- ⁷⁸ Там само. – С. 196.
- ⁷⁹ Там само. – С. 197.
- ⁸⁰ ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1521. – Арк. 202–203.
- ⁸¹ Там само. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1522. – Арк. 28.
- ⁸² Там само. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1469. – Арк. 104.
- ⁸³ Там само. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1470. – Арк. 84.
- ⁸⁴ Там само. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 141. – Арк. 57–58.
- ⁸⁵ *Чайковський А.* Невідома війна (партизанський рух в Україні 1941–1944 рр. мовою документів – очима історика). – Київ, 1994. – С. 135–136.
- ⁸⁶ Война в тылу врага. О некоторых проблемах истории советского партизанского движения в годы Великой Отечественной войны. – Выпуск 1. – Москва, 1974. – С. 164.

- ⁸⁷ Україна партизанська 1941–1945... – С. 108.
- ⁸⁸ ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 272. – Арк. 66.
- ⁸⁹ *Курас И. Ф., Кентій А. В.* Штаб непокоренных (Украинский штаб партизанского движения в годы Великой Отечественной войны). – Киев, 1988. – С. 132.
- ⁹⁰ *Гудериан Г.* Танки – вперед. Перевод с немецкого. – Москва, 1957. – С. 169.
- ⁹¹ Літопис УПА. Т. 24. Ідея і чин: орган Проводу ОУН, 1942–1946. – Київ; Торонто, 1995. – С. 104.
- ⁹² *Кентій А. В.* Збройний чин українських націоналістів 1920–1956. Т. 1. Від Української військової організації до Організації українських націоналістів. 1920–1942. Історико-архівні нариси. – Київ, 2005. – С. 289-290.
- ⁹³ Там само. – С. 318.
- ⁹⁴ ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 376. – Арк. 152.
- ⁹⁵ ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 19.
- ⁹⁶ Літопис УПА. Нова серія.. – Київ-Торонто, 2007. – Т. 10: Життя і боротьба генерала “Тараса Чупринки” (1907–1950). Документи і матеріали – С. 209–210.
- ⁹⁷ *Шанковський Лев.* Історія українського війська. Збройні сили сучасної доби за роки 1914-1953. Друге доповнене видання. – К., 1991. – С. 46.
- ⁹⁸ ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1543. – Арк. 181.
- ⁹⁹ Там само. – Ф. 66. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 75.
- ¹⁰⁰ Там само. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1521. – Арк. 97.
- ¹⁰¹ *Кентій А. В.* Українська повстанська армія в 1942–1943 рр. – С. 216.
- ¹⁰² *Федоров А. Ф.* Последняя зима. – Москва, 1981. – С. 320.
- ¹⁰³ ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 281. – Арк. 18.
- ¹⁰⁴ Там само. – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 192.
- ¹⁰⁵ *Кентій А. В.* Українська повстанська армія в 1942–1943 рр. – С. 195–196.
- ¹⁰⁶ ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1356. – Арк. 112; Спр. 1347. – Арк. 18.
- ¹⁰⁷ Там само. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 8–10.
- ¹⁰⁸ Там само. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 60. – Арк. 19.
- ¹⁰⁹ Там само. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 124. – Арк. 61.
- ¹¹⁰ *Кентій А. В., Лозицький В. С.* Війна без пощади і милосердя... – С. 371.
- ¹¹¹ Там само. – С. 371.
- ¹¹² Там само. – С. 372.
- ¹¹³ ЦДАГО України. – Ф. 70. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 169.
- ¹¹⁴ Там само. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1271. – Арк. 192.
- ¹¹⁵ *Кентій А. В.* Українська повстанська армія в 1942–1943 рр. – С. 207.
- ¹¹⁶ Історія застерігає. – С. 239.
- ¹¹⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 75. – Арк. 95.

- 118 Там само. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 75. – Арк. 50–51.
- 119 Там само. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1537. – Арк. 58.
- 120 Там само. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1516. – Арк. 215.
- 121 Там само. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1516. – Арк. 176.
- 122 Там само. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1542. – Арк. 30.
- 123 Там само. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1515. – Арк. 88.
- 124 Там само. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1355. – Арк. 135.
- 125 Там само. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 85. – Арк. 19–55 зв.
- 126 Партизанское движение... – С. 134–135.
- 127 *Кентій А. В., Лозицький В. С.* Згадана праця. – С. 257.
- 128 Там само. – С. 271.
- 129 *Курас И. Ф., Кентий А. В.* Штаб непокоренных (Украинский штаб партизанского движения в годы Великой Отечественной войны). – К., 1988. – С. 201.
- 130 ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 275. – Арк. 74–80.
- 131 *Кентій А. В., Лозицький В. С.* Згадана праця. – С. 257.
- 132 Там само. – С. 281.
- 133 ЦДАГО України. – Ф. 130. – Оп. 1. – Спр. 231. – Арк. 6–7, 20.
- 134 Там само. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 252. – Арк. 167.
- 135 Там само. – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 257–260.
- 136 Там само. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 185. – Арк. 25.
- 137 Там само. – Ф. 96. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 445.
- 138 Там само. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 70. – Арк. 251–252.
- 139 Там само. – Ф. 7. – Оп. 2 (Ч. 2). – Спр. 200. – Арк. 43.
- 140 Там само. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 275. – Арк. 124.
- 141 *Рендулич Л.* Управление войсками. Сокращенный перевод с немецкого. – Москва, 1974. – С. 42.
- 142 Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1941–1976. – Київ, 1977. – Т. 2. – С. 8.
- 143 ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 19. – Спр. 9. – Арк. 60.
- 144 Там само. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 61. – Арк. 11.
- 145 Там само. – Ф. 94. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 130, 153.
- 146 Там само. – Ф. 326. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 57.
- 147 Там само. – Ф. 66. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 79–81.
- 148 *Кентій А. В., Лозицький В. С.* Згадана праця. – С. 183.
- 149 ЦДАГО України. – Ф. 326. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 262.
- 150 Там само. – Ф. 66. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 80.
- 151 Там само. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1531. – Арк. 50.
- 152 Україна партизанська 1941–1945... – С. 238.
- 153 ЦДАГО України. – Ф. 94. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 115–116.
- 154 Там само. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 83. – Арк. 85.
- 155 Там само. – Ф. 94. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 3.
- 156 *Кентій А. В., Лозицький В. С.* Згадана праця. – С. 276.

- 157 ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1340. – Арк. 50.
- 158 Там само. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1289. – Арк. 136.
- 159 Там само. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 21.
- 160 Там само. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1308. – Арк. 40.
- 161 Там само. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 46.
- 162 Там само. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 1.
- 163 Там само. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 553. – Арк. 3–3 зв., 8.
- 164 Там само. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1330. – Арк. 113.
- 165 Там само. – Ф. 94. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 98.
- 166 Там само. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1548. – Арк. 214; Спр. 1478. – Арк. 82.
- 167 Там само. – Ф. 94. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 86–88.
- 168 Там само. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 83. – Арк. 62.
- 169 Красные партизаны Украины. Малоизученные страницы истории. Документы и материалы // Авторы составители: А. Гогун, А. Кентий. – Киев, 2006. – С. 144.
- 170 Там само.
- 171 Кентий А. В., Лозицкий В. С. Згадана праця. – С. 18.
- 172 ЦДАГО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 374. – Арк. 7.
- 173 Комуністична партія України... – С. 35.
- 174 ЦДАГО України. – Ф. 326. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 88.
- 175 Там само. – Ф. 66. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 48.
- 176 Там само. – Ф. 94. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 28.
- 177 Там само. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1330. – Арк. 78.
- 178 Там само. – Ф. 326. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 210–211.
- 179 Там само. – Ф. 326. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 221.
- 180 Там само. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 83. – Арк. 104.
- 181 Там само. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 61. – Арк. 10.
- 182 Красные партизаны Украины... – С. 188.
- 183 Україна партизанська 1941–1945. – Київ, 2001. – С. 238–240.
- 184 Герлиц Вальтер. Германський генеральний штаб. Історія і структура 1657–1945. Перевод с немецкого. Москва, 2005. – С. 408.
- 185 ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 808. – Арк. 19–21.
- 186 Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. Документы и материалы в трех томах. – Киев, 1980. Т. 3. – С. 240–241.

З М І С Т

Переднє слово.	3
Час становлення і прорахунків. 1941-1942 рр.	5
На переломі. 1942–1943 рр.	17
Вперед, на Захід! 1944.	30
Радянські партизани та українські повстанці	41
Щит і меч партизанського руху	54
За кадром бойових дій	59
Післямова	72

